

Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36

Af ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

I næsten alle fremstillinger af det danske landbrugs nyere og nyeste historie tildeles andelsbevægelsen hovedæren for erhvervets gradvise omdannelse efter 1880 fra en samling af eksistens-opretholdende enkeltbedrifter til en fasttømret, kommercielt styret organisation. Selv om interessen normalt samler sig om de virksomhedsmæssige og organisatoriske resultater, bevægelsen opnåede i form af henved 1.400 andelsmejerier og ca. 50 andelsslagterier, ses organisationsformerne som oftest som direkte udtryk for den samvirke-holdning, den danske bonde under indtryk af historiens lære – og med folkehøjskolen som formidlende element – havde udviklet som sit ideologiske signalement.

Selv om en forfatter af nu afdøde højskoleforstander J. Th. Arnfreds støbning selvfølgelig ikke faldt for fristelsen til at bortluge alle konfliktelementer i karakteristikkene af den danske andelsbonde, gav han dog ved flere lejligheder udtryk for den opfattelse, at andelsbevægelsen var en afgørende faktor bag landbrugets udvikling.¹ Følgende træk var efter hans mening særligt vigtige:

1. Såvel forbruger- som producentorganisationer indgår i samarbejdet. Det må derfor indebære, at der ikke eksisterer et modsætningsforhold mellem forbruger- og producentensyn.
2. Da samarbejdet i første række omfatter økonomisk-praktiske opgaver, har religiøse og politiske modsætninger været af underordnet betydning. Sagt på en anden måde: Det organisatoriske fodslag har altid kunnet overdøve holdningsbestemte dissensrøster.
3. Andelsselskabernes selvstyre kommer det demokratiske ideal nærmest. Følgelig har andelsbevægelsen en særlig pligt til at slå vagt om folkestyret.

Da Arnfred uændret fastholdt disse synspunkter,² er det her hensigten at prøve deres realindhold på udvalgte dele af den erhvervspolitiske debat, som i årene

1. A. Axelsen Drejer (red.): Den danske Andelsbevægelse (1929), 22-32.

2. Se f.eks. 5. udgave af Den danske Andelsbevægelse (1943) 22-23.

1933-36 udspillede sig i relation til landbrugs-kriselovgivningen. Forholdet idébetonede holdninger – realpolitik i 1930'ernes Danmark må siges at være så betydningsfuldt et spørgsmål, at det i sig selv motiverer en afprøvning af Arnfreds opfattelse.

Kildematerialet hertil er dels hentet fra så centrale tidsskrifter som »Andelsbladet« (Andelsudvalgets talerør), »Vort Landbrug« (De samvirkende danske Landboforeningers blad) og »Husmanden« (organ for De samv. sjællandske Husmandsforeninger), dels fra referaterne i »Rigsdagstidende«.

Som oplæg til en senere studie over 1930'ernes erhvervspolitiske udvikling vil målet være at få klarlagt, om andelsbevægelsens idégrundlag, sådan som Arnfred opfattede det, øvede en ideologisk-forædlende indflydelse på debatten. Kildeud-sagnene vil derfor blive analyseret som udtryk for en debat, der bevæger sig på tre planer på hhv. bedrifts-, organisations- og rigsdagsniveau og som tilsvarende refererer til bondens eksistensgrundlag (primærinteresser), til andelsorganisatio-nerne som organisatorisk artikulationsstruktur og til den indflydelse, man øvede på det politiske system.

Fremstillingen vil blive disponeret i tre delperioder, der som antydnet i overskrifterne omformer de Arnfred'ske teser til historisk relevante problemfor-muleringer. Når fremstillingen ikke er ført længere end til 1936, hænger det sammen med, at den egentlige krisedebat, som i de mellemliggende år havde sat et afgørende præg på såvel den erhvervsinterne som -eksterne kommunikation, nu var ved at slå over i en generel samfundsdebat om den generelle udviklingsret-ning. Da undersøgelsen principielt er af eksemplificerende art, er resultaterne herfra ikke repræsentative for den samlede meningsbrydning, som fandt sted i en landbrugssammenhæng. Af pladmæssige grunde er redegørelsen for de organi-sationsstrukturelle forhold samt de lovgivningsmæssige og administrative tiltag holdt på et absolut minimum.³

I. Hvordan forene forbrugerhensynet med kravet om højere produktpriser 1933-34?

Bondens eksistensgrundlag (interesser): I de første måneder efter Kanslergade-begivenhederne herskede der åbenbart nogen rådvildhed i opinionsdannende landmandskredse. Hvorledes skulle man definere ægte bondeholdning, nu hvor landbrugsliberalisme var blevet afløst af landbrugs-interventionisme? Skulle bonden nu omskabe sig fra fri producent til organisationsstyret funktionær? Redaktøren af Vort Landbrug, Venstrefolketingsmanden Kr. Raunkjær gik uden videre ud fra, at flertallet af frie, danske bønder uden større tilpasningsvanskeligheder

3. Til de opgivne referenceværker kan hidsættes endnu en publikation; nemlig undertegnedes af-handling: Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Her vil man kunne finde nærmere oplysning om de organisatoriske forhold m.v.

kunne indrette produktionsforholdene efter ovenfra fastsatte fordelingsnormer.⁴ Derimod mente en læser, proprietær A. Mygind, at det ikke var »andelsfolk værdig« at bede rigsdagen om at gennemføre tvangsforanstaltninger. Bedst ville det efter hans opfattelse være, om andelsbevægelsen eksempelvis gennem oprettelse af centraliserede opskæringsfabrikker styrede baconudbuddet og så ellers overlod afsætningen til »den egentlige handelsstand«.⁵ Andre mente, at situationen kunne reddes gennem etablering af nye markeder.⁶

Den langlandske godsejer og Venstre-folketingsmand A. C. Duborg ønskede derimod en tilpasning for ikke at sige en re-omlægning derigennem, at man gav produktionen af dansk grovfoder en fortrinsstilling. I så fald måtte antallet af malkekøer og ungvæg reduceres med hhv. 25 og 40% – hvorved man også opnåede en formindskelse af udbuddet af eksportsmør på 30%. Selvforsyning, næsten da, var Duborgs kongstanke.⁷

Regulering under en eller anden form var oppe i tiden. I L.S.' »Forslag til afhjælpning af landbrugets rentabilitet« af marts 1933 skitseredes ikke alene, hvordan man kunne betrygge de danske bønders produktionsstatus ved at forbyde subs. besværliggøre importen af korn og mel, men også hvordan man i form af beskatning af salget af forædlede landbrugsprodukter samt margarine kunne øge deres indtægter.⁸ Gik det omgivende samfund ikke ind herpå, måtte svaret efter L.S.' opfattelse blive faglige aktioner. Da regeringen ikke så ud til at ville bøje sig for L.S.' ultimatum af 30/6 1933 om opfyldelse af organisationens krav inden den fastsatte dato (20/8), blev svaret trods advarsler fra såvel organisatorisk som politisk hold en sønderjysk mejeristrejke 23/7. Aktionen lykkedes f.s.v. som kun 15 ud af landsdelens 138 mejerier arbejdede hin søndag.⁹

Det blev dog ved dette forsøg. Men hvad skulle man sætte i stedet for bonde-selvtægt? Den senere Venstre-folketingsmand Olav Øllgaard, Gredstedbro, greb sagen ideologisk-retorisk an ved at sætte »frihedens, liberalismens, samfølelsens og samarbejdets ånd« op mod »fagforeningstyranniets, diktaturets, tvangens, klassekampens ånd...«¹⁰ Unægtelig en kop tynd øl for kriseramte landmænd. Der var straks lidt mere substans i P. Bojsen, Lethenborg's tanker om stærkere organisatorisk samvirke i andelsregi. Smørekseportforeningerne burde samles i en organisation; flere svineslagterier burde gå ind i Danish Bacon Company og standardprodukter burde afløse mange små og uens fabrikater.¹¹ Spørgsmålet var

4. Se f.eks. Vort Landbrug (herefter »V.L.«) 3, 19/1 33, 37-39; 7, 16/2, 93-93; 29, 20/7, 373-74. At Raunkjær nærede nogen bekymring over de erhvervspolitiske konsekvenser af det, han opfattede som økonomisk ufrihed, ses af lederen i 3, 17/8, 429-30.

5. V.L. 6, 9/2 33, 86-88.

6. V.L. 20, 18/5, 265-67.

7. V.L. 12, 23/3 33, 164-66 og 27, 6/7.

8. Søren Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning (herefter »Brogaard«). Studenterspeciale ved Århus Universitet (1969), 92-95.

9. Brogaard, 113-115.

10. V.L. 43, 26/10 33, 556-58.

11. Andelsbladet (herefter »AB«) 45, 10/11 33, 1737-38.

så bare, om andelsbevægelsen var i stand til at forny sig selv i takt med tidens krav. Under det meste af 1933 fulgte man med stigende bekymring den tyske brugsforeningsbevægelses brutale indrullering under hagekorsbanneret.¹² Vendte man herfra blikket mod indre, danske forhold, var der også uro at spore. F.D.B.s direktør Fr. Nielsen advarede i et foredrag ved A.O.F.s kooperative stævne på Hindsgavl bykooperationen mod at udvikle sig til en »klasseforening«. Programformuleringen: at ville »højne medlemmernes sociale og økonomiske kår...« følte han som en begyndende politisering af andelsarbejdet. Stod de to fraktioner blot sammen, kunne de i fællesskab bekæmpe monopolerne.¹³

Den aldrig afsluttede debat i andelskredse om vægtforholdet mellem bevægelsens økonomiske og sociale elementer¹⁴ ledte i begyndelsen af 1934 frem til, at man så småt begyndte at diskutere bevægelsens muligheder for at forny sig selv ideologisk som praktisk. En ung og entusiastisk andelsbonde, Chr. Nielsen, Vrangbæk, foreslog en gennemgribende fornyelse af organisationsapparatet, hvorved samarbejdet producent-forbruger skulle stå som en samlende overskrift.¹⁵ Det var ikke helt de samme tankebaner, andelspioneren, husmand Knud Thøgersen, fulgte. Når bevægelsen ligesom havde tabt fart, hang det efter hans mening sammen med problemerne omkring generationsskiftet. De unge stod ofte fremmede over for arbejdet.¹⁶ Da det som oftest var brugsforeningsbevægelsen på landet, som blev udsat for kritik såvel indefra som udefra,¹⁷ søgte dens talsmænd energisk efter slagkraftige forsvars- og fornyelsessynspunkter. Bykooperationens C. Kragh ville modernisere såvel produktions- som afsætningsapparatet,¹⁸ mens landbrugsforeningernes lærer J. P. Jensen, Harritslev, ville sætte ind på oplysningssiden, således som de fynske foreninger havde gjort det gennem en række møder februar – marts 1934. Efter hans opfattelse byggede bevægelsen på det grundprincip, »som hele verden trænger til: samarbejde.«¹⁹

Mens de store producentorganisationer forår og sommer 1934 i deres kampagne for at få hævet hjemmemarkeds-priserne kraftigt tolkede interessegrundlaget i nye og omverdens-aggressive vendinger,²⁰ fulgte den tilsvarende debat om andelsbondens praktiske og ideologiske ståsted stort set velkendte

12. Se f.eks. Marinus Gravsholts artikler i AB 19, 12/5, 704 og 33, 18/8, 1258-59.

13. AB 35, 1/9 33, 1331-41.

14. Se f.eks. diskussionen mellem L. Laursen, og Johs. Nielsen i AB 13, 30/3 33, 499-501 og 15, 14/4, 556-57.

15. AB 2, 12/1 34, 62.

16. AB 7, 16/2 34, 254-56. Se også hans indlæg i AB 19, 12/5 33, 714-16, hvori han hævdede, at andelsarbejdet var uløseligt forbundet med erhvervsudøvelsen og dens vilkår.

17. Eks. herpå: Brugsforeningerne må konsolidere deres stilling noget bedre (indlæg i AB 46, 17/11 33, 1782-85) – Dansk Handelsblads kampagne mod brugsforeningernes skattefrihed jfr. AB 3, 19/1 34, 99-104.

18. AB 2, 12/1 34, 51-52.

19. AB 5, 2/2 34, 184-185 jfr. også hans møderef. i AB 24, 15/6, 935-36 fra folkestævnet på Andelsskolen 1/6.

20. Se nedenfor s. 166ff.

baner. De fleste landøkonomer ville ubetinget fastholde det industrielle husdyrbrug som den centrale produktionsform.²¹ Selv om L.S. nok ville rive den sidste flig af andelssamvirkets altruistiske dække bort, var der dog ingen på ansvarlig hold, som for alvor forestillede sig tvungne organisationsformer indført i dansk landbrug.

For at forstå den tilsvarende udvikling på organisationsniveau er det nok nødvendigt kort at skitsere systemets hierarkiske opbygning. Landboforeningerne og husmandsforeningerne varetog udover det landbrugsfaglige arbejde gruppepolitiske og erhvervspolitiske opgaver. Selv om de to organisationer i gruppepolitiske spørgsmål fastholdt det indarbejdede samarbejde med hhv. Venstre og Det radikale Venstre/Socialdemokratiet, havde de som følge af husmændenes optagelse i Landbrugsraadet juni 1932 nogenlunde samdrægtigt trukket på samme hammel i økonomisk-erhvervspolitiske spørgsmål. Det mest iøjnefaldende udtryk herfor var fællesudtalelsen af 11/1 1933, som dannede en del af baggrunden for Kanslergade-forliget. I rådets 3 × 6 mands store forsamling konfronteredes da dette samarbejde med andelsorganisationernes synspunkter, således som de blev ført frem af Andelsudvalgets delegation, d.v.s. repræsentanter for De samv. danske Andels-Svineslagterier, De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation, Dansk Andels Ægekspert, Jydsk Andels-Foderstofforretning, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger og Dansk Andels-Gødningsforretning.

Gennem oprettelsen af Erhvervsudvalget november 1932 med repræsentanter for L.S., 1054 mejerier og 55 slagterier (1934-tal) var der imidlertid skabt et alternativ til den eksisterende organisationsstruktur. Som vist ovenfor,²² propagerede L.S. forår og sommer 1933 for, at producentorganisationerne i stedet for at affinde sig med (hjemmemarkeds)prisernes egensindige udsving simpelthen monopoliserede markedet og følgelig selv kunne sætte den attråede pris. Da de »gamle« organisationer i konsekvens af markedsafspærringerne efteråret 1932 havde skrinlagt de landbrugliberalistiske doktriner, kunne de ikke være uenig med L.S. i *princippet*, men de indså dog, at vejen frem mod et markedsregulerende system gik over rigsdagen, ikke udenom. Landboforeningerne og husmandsforeningerne opfattede da arbejdsdelingen mellem de »gamle« organisationer sådan, at de to i tæt samarbejde med det politiske system udformede den erhvervspolitiske ramme, som andelsorganisationerne derefter skulle udfylde med dertil svarende produktions- og afsætningsarrangementer. Landbokommissionen af 1931 fungerede tilsvarende som et diskussionsforum mellem erhvervspolitiske og almenpolitiske opfattelser. Det blev især tydeligt, efter at Landbrugsministeriet

21. De tanker om en vis driftsomlægning i retning af større anvendelse af hjemmeavlet grovfoder (ensileret græs) (Årsskrift f. Ladelund 1933-34 jfr. V.L. 5, 21/6 34, 297-299) vandt dog ikke alm. tilslutning. Iflg. en opgørelse fra et særligt LHS-udv. skulle kornarealet forøges med 290.500 ha, om man skulle undvære kornimporten (V.L. 28, 12/7 34, 333-35).

22. Se ovenfor s. 161.

30/5 1933 ikke alene havde udvidet kommissionens arbejdsområde til også at omfatte »reguleringer af den landbrugsmæssige produktion og afsætning«, men også havde styrket dens prestige ved at udvide medlemsskaren med fire toppolitikere: Søren Brorsen, Venstre, Christmas Møller, De Konservative, Jens Holdgaard, De Radikale og Ludvig Christensen, Socialdemokratiet.²³ Sommeren 1933 *vidste* alle, at kommissionen intenst arbejdede med problemerne omkring en permanent svineregulering til afløsning af de midlertidige arrangementer af 21/4 og 1/6 s.å.,²⁴ og de fleste *forventede*, at der ville blive indført korntold til beskyttelse af planteavlsbruget, en af L.S.-oprørets faste bastioner.²⁵ Derimod herskede der usikkerhed omkring mejeribrugets fremtidsskæbne, og det er på denne baggrund forståeligt, at denne sektor fremfor nogen blev krisedebattens arnested, alt imens en meget militant L.S.-leder, den senere folketingsmand for Det frie Folkeparti (Bondepartiet), proprietær Jens Thomsen, Hjarup, under dygtigt brug af formandsposten i Sydjysk Mejeriforening og Erhvervsudvalget uophørligt pressede mejeribrugets ledelse til indrømmelser over for L.S.' krav om kunstigt forhøjede priser o.s.v. På De jyske Mejeriforeningers delegeretmøde i Ålborg 25/4 1933 fik Thomsen, ganske vist i kompromisets let afsvækkede form, vedtaget en resolution om, at der »snarest« skulle gennemføres en begrænsning af importen af råstoffer til margarinefremstilling.²⁶

Hvad enten nu resultatet blev en formindsket margarineproduktion – og dermed forøget forbrug af »nationale« fedtstoffer som smør og fedt – eller en øget anvendelse af smørfedt som råstof for margarinefremstilling ville det ud fra en ureflekteret landmandsbetragtning betyde øgede indtægter. I kampen mod den »unationale« margarine ville de L.S.-inficerede mejerifolk dog møde indædt modstand fra mange sider, ikke mindst fra F.D.B. idet dens direktør, fhv. Venstre-landstingsmand L. Broberg, på generalforsamlingen 31/5 1933 kunne berette, at F.D.B.s margarinesalg var gået frem fra 13,2 til 14,1 mill. kg, d.v.s. 20% af den samlede produktion.²⁷ Da landbrugsminister Bording stadig tøvede med at bruge sin bemyndigelse i h.t. lov af 20/5 1933 til at påbyde smørfedt iblandet i margarine, tog mejeriformand Søren Overgaard ham alvorligt i skole ved årsmødet 30/6 1933. Ved en evt. engelsk smørkontingentering stod man over for et smørbjerg på 20 mill. kg, som skulle afsættes. Ministerens svar på den jyske

23. Beretning afgivet af Landbokommissionen af 1931 etc. (herefter »Beretning fra Lbk.«) (1934), 14.

24. Landbrugsraadets beretning for 1933 (herefter LRB 19..) 35-36.

25. Se kortet over L.S.' udbredelse 1932 hos Brogaard, 24.

26. Mødet er ref. i AB 18, 5/5 33, 667-77 og 20, 19/5, 741-51. På dette tidspunkt behandlede rigsdagen et Bording-forslag af 22/3 om bemyndigelse til ham om at påbyde iblanding af 12,5% smørfedt i margarine. Det blev til lov 20/5, jfr. ovenfor, men med den tilføjelse, at man også kunne forbyde importen af »hærdede animalske olier...«

27. AB 23, 9/6 33, 839-50. I en senere polemik med »Børsen« (AB 27, 7/7, 1031-34 resp. 29, 21/7, 1119-20) måtte brugsforeningsbladets redaktør A. Axelsen Drejer indrømme, at det stadig var landmændene, som aftog mest margarine, omend deres forbrug var steget med 40% i 1933 til 30% af totalforbruget.

margarineresolution havde blot været en udtalelse om, at en evt. dansk begrænsning ikke ville betyde ret meget på verdensmarkedet. Desuden ville de danske forbrugere blive ramt ensidigt. Landbokkommissionen skulle dog nok se nærmere på spørgsmålet. Overgaard's tanker gik derimod i retning af en kombination af yderligere kronesækning og margarine-iblanding.²⁸

Ved et møde 18/8 med Landbrugsraadets præsidium, Andelsslagerierne og Landbrugsministeriets svinereguleringsudvalg havde Landbokkommissionen som resultat af intense forhandlinger fået tilvejebragt en ordning, hvorefter den enkelte svineproducent fra 1/1 1934 kunne levere »kortsvin« efter en kombination af 4 beregningsfaktorer: fast tildeling, leverancer 1/10 1932 – 1/10 1933, ejendommens grundskyldsværdi og modtaget skummetmælk.²⁹ Denne ordning, som begunstigede det mindre brug, var åbenbart en del af husmændenes pris for at kunne gå med til en korntold. Ja-ordet blev givet med alle stemmer mod ti ved et møde i Odense 28/8.³⁰ Derefter kunne Landbokkommissionen 2/9 fremsende en indstilling, »vedtaget som en helhed«, til Bording, ledsaget af 3 særudtalelser og 1 bilag. I punkterne 1-2 og 4-5 af de ialt 8 punkter trak man linjerne op for 4 »ordninger« for produktionen af hhv. svin, kød og kvæg, korn og smør. Allerede her faldt en mindretalsudtalelse, idet husmandsrepræsentanterne Jens Holdgaard og P. Langeland tro mod Odense-udtalelsen tog afstand fra de foreslåede c.i.f.-priser på 11-14 kr. pr. 100 kg korn.³¹ Det såvel redaktionelle som reelle skæringspunkt mellem de to »gamle« og de to nye ordninger udgjordes af pkt. 3: en fortsættelse af den rentenedsættelses-politik, som var indledt i foråret.³²

De konservative repræsentanter var her lige så tro mod tidligere standpunkter,³³ idet de på een gang kunne »tiltræde indstillingen...« og samtidig »tage et ganske bestemt forbehold...« vedr. pkt. 3.³⁴ Om de foreslåede ordningers udformning skal her kun siges, at de med visse modifikationer videreførte allerede eksisterende (aftalte) arrangementer.³⁵ Kornordningen fastsatte som allerede

28. AB 27, 7/7 33, 1019-28 resp. 32, 11/8, 1227-32.

29. LRB 1933, 32-37 jfr. Kjeld Philip: En Fremstilling og Analyse af Den danske Kriselovgivning 1931-38 (Kbh. 1939) (herefter »Philip«), 94-111. I Lbk.s opr. forslag af 12/7 havde man for at opnå en bedre balance mellem kornavl og svineproduktion skitseret en fordeling ud fra faktorerne forlods-kort-jordværdi-skummetmælk.

30. Husmanden (herefter »HM«) 35, 3/9 33, 547-48 jfr. Fridlev Skrubbeltang: Den danske husmand, II (herefter »Skrubbeltang«), 209-10.

31. Beretning fra Lbk., 235.

32. Ved to love af 29/4 og 1/5 33 om hhv. foranstaltninger til lettelse af konv. af kreditforeningslån og oprettelse af en krisefond plus nedsættelse af renten for bank- og sparekasseindskud havde man forsøgt at realisere 11/1-fællesudtalelsens krav om rentenedsættelse. I første tilfælde tog det kons. mindretal i Lt. et vagt forbehold, i andet stemte partiet generelt imod.

33. Se note 32.

34. Beretning fra Lbk., 236.

35. Ang. svinereguleringen, se ovenfor s. 164. Kødordningen videreførte principperne i loven af 30/4. 33, der atter var en videreudvikling af loven af 24/2. Lbk.s ønsker om vægt- og klasseinddeling blev ikke taget til følge.

nævnt bestemte c.i.f.-priser for importeret korn, ledsaget af en veritabel forhåbningsparagraf: »Det må påses, at brødpriserne her i landet ikke stiger som følge af de her foreslåede foranstaltninger«. Omvendt med smørret på brødet: Her skulle prisen forhøjes gennem en prisvariabel afgift til 2,15 kr. pr. kg mod at man fastlåste såvel margarineproduktionen som *-prisen*. Når først var fratrukket 2 mill. kr. til køb af kød til arbejdsløse, skulle afgiftsbeløbet fordeles i to portioner; den ene til landbrugsejendomme med op til 10.000 kr.s jordværdi, den anden til *alle* landbrugsejendomme ud fra grovfoderproduktionens størrelse.

Som det vil blive vist nedenfor,³⁶ gik det forventede landbrugsforlig imidlertid i første omgang på gulvet. Følgelig blussede krisedebatten op på ny. De sjællandske husmænd indledte et skænderi for åbent tæppe om lederens påståede given køb i principspørgsmålet kornolden.³⁷ På landboforeningernes delegeretmøder hævdede man det agrarpolitiske tonefald fra »mf« til »ff« uden dog helt at besværges LS-dissonansen. I resolutionen fra det jyske delegeretmøde, hvor Hauch i øvrigt sejrede over sin modkandidat til formandsposten, Jens Thomsen, med stemmerne 230-42, krævedes 1) lavere udgiftsniveau subs. kronesækning, 2) yderligere rentesækning og 3) produktionsprisen på hjemmemarkedet.³⁸ De ret så omtalte »konkurrenceforvridende« virkninger af Valutacentralens virksomhed, hvorved dansk industri nærmest havde fået monopol på hjemmemarkedet, valgte den fynske formand Petersen-Dalum som afledningstema i sin beretning på delegeretmødet 9-10/11. Her blev han bravt sekunderet af Hauch, som dog alligevel mente, at man skulle handle i forståelse med lovgivningsmagten.³⁹

Deres sjællandske kollega, den emotionelt ladede J. Tvedegaard, fastslog på sit delegeretmøde 17-18/11: Ingen svineregulering uden kornordning! Desuden skulle svinereguleringen justeres til fordel for det større brug. De hårdt tyngende ejendomsskatter skulle nedbringes til 1914-niveau. Mødets hovedfigur blev dog nok så meget nationaløkonomen, prof. Jørgen Pedersen, som i sit forsvar for kritikken mod hans overordentlig vidtgående forslag til regulering af den samlede landbrugsproduktion – hvis provenu på 99 mill. kr. for en stor del skulle udredes af bybefolkningen (44 mill.)⁴⁰ – påpegede, at en kronesækning for det første ikke ville hjælpe tilstrækkeligt og for det andet ville gavne andre end landmændene.⁴¹ Det agrarpolitiske klimaks blev dog først nået ved det lolland-falsterske møde, hvor en rad af talere kritiserede de »gamle« organisationer for slendrian og sendrægtighed, omend de nye toner i den jyske resolution var et lyspunkt. Ved en kampafstemning om den hidtidige formand Hjalmar Jensens efterfølger valgtes

36. Se nedenfor s. 169.

37. Se f.eks. HM 40, 8/10 33, 627; 41, 15/10, 643-44 og 42, 22/10, 661-62.

38. V.L. 41, 12/10 33, 525-26 og 42, 19/10, 544-45 jfr. AB 42, 20/10, 1616-19. En anden L.S.-leder, forpagter H. Bech, Thise Ladegård, opponerede skarpt mod såvel Hauch som gæsten Jens Holdgaard. Sidstnævnte holdt foredrag om fælles interesser og samarbejde.

39. V.L. 45, 9/11 33, 592-95 jfr. AB 46, 17/11, 1792-94 og 47, 24/11, 1823-24.

40. Forslaget er ref. i V.L. 48, 30/11 33, 620.

41. V.L. 47, 23/11, 606-10.

den nationalsocialist-sindede godsejer F. M. Knuth, Knuthenborg, med 6 stemmers overvægt over modkandidaten – en gårdejer.⁴²

I skarp kontrast hertil stod husmandsorganisationernes tilsvarende udtalelser, hvis indhold stort set kunne sammenfattes i et ønske om, at rigsdagen nu fortsatte rentelettelles- og konverteringslovgivningen.⁴³ Det kunne landboforeningerne godt underskrive – såfremt husmændene ville acceptere ordninger vedr. korn, smør og kød. Efter et fællesmøde 23/10 præsenterede de to organisationer da også et oplæg til et nyt »Kanslergade-førlig«.⁴⁴ Som vist nedenfor,⁴⁵ blev resultatet da også et stort december-førlig, antagelig for en god parts vedkommende båret igennem af usædvanligt kraftfulde udtalelser fra husmændenes sendemandsmøder.⁴⁶

Alligevel tilfredsstillende førliget hverken husmændene eller L.S. Redaktøren af »Husmanden« gennem mere end 9 år Jørgen Rasmussen indledte en så voldsom kampagne mod dette »misføster«, at han et halvt år senere blev afsat af bladrådet.⁴⁷ Kun ved direkte indgriben fra Bordings side blev ordvalget i en korntoldsresolution fra det fynske sendemandsmøde 26/5 1934 ændret fra en »kunstig« til en »urimelig fordyrelse af kornet«.⁴⁸ L.S.-folkene og mange med dem fandt smørordningen temmelig illusorisk. Til hvad nytte sikre en minimumspris på 2,15 kr. kiloet, når forbrugerne kunne købe margarinen 85 øre billigere? Da der samtidig indtraf et nyt smørprisfald (medio december 2,00 – medio januar 1,32), måtte Mejeriforeningerne i et forsøg på at besværgе uroen indkalde til et ekstraordinært repræsentantskabsmøde 14/2 1934. Her blev smørordningen af de fleste frakendt enhver betydning. Margarinefabrikkerne så man helst lukket. Søren Overgaard måtte da foreslå en resolution, hvori man skarpt krævede importen af margarine-olier reduceret til 50% af 1933-importen. Den variable smørafgift skulle dog fastholdes. Endelig vedtog man en markedspleje-ordning, som skulle sikre mod overfyldning af det engelske marked. Trods advarsler fra såvel førmanden som (især) næstformanden Rs. Nielsen, formand for Fyns Mejeriforening, vedtog man med stemmerne 22-19 at opfordre mejerierne til at betale smørafgiften for det smør, andelshaverne selv købte.⁴⁹

Ved tilsvarende møder på Fyn⁵⁰ og på Sjælland⁵¹ gentog man disse krav. Stadig advarede Rs. Nielsen dog sine kolleger mod at beruse sig i kunstige

42. V.L. 48, 30/11, 617-19.

43. Udtalelse fra De samv. da. Hmdf. 19/10 jfr. HM 43, 29/10, 675-76.

44. V.L. 43, 26/10, 558-59.

45. Se nedenfor s. 171.

46. HM 47, 26/11, 739 og 48, 3/12, 756-59 (Det jyske sendemandsmøde 14-15/11) samt 49, 10/12, 771-72 (Det sjæll. sendemandsmøde 4/12).

47. HM 26, 1/7 34, 403.

48. HM 23, 10/6, 355-57.

49. AB 8, 23/2, 277-303.

50. AB 9, 2/3, 347-54.

51. AB 9, 2/3, 338ff.

hjemmemarkedsdrømme. Nu som før kom eksporten i første række. Overgaards jyske mejeridelegerede var dog som venteligt barskere i tonefaldet, da de ved mødet 17/4 måtte konstatere, at 14/2-resolutionen ikke havde båret frugt. Landbruget måtte nu forlange ligestilling med andre erhverv, fastslog formanden. Kronenedskæring, bedre udnyttelse af landbrugets organisationsapparat og etablering af nye markeder var nogle af de krisetiltag, som blev bragt i forslag.⁵²

Jydernes uforsonlige holdning vakte stor opsigt. Den radikale gdr. Laurs Laursen, Rustrup, siden 1925 fast læserbrevsskribent ved »Andelsbladet«, mente, at der måtte være en grænse for, hvor langt tænkende mennesker kunne komme ud i erhvervsfanatisme. Nej, løsenet var ret og slet en rentesækning.⁵³ Formanden for Køge Slakteri, L.S.-manden gdr. Chr. Vestergaard, Kammerherregården, stillede derimod spørgsmålet: »Er det meningen, at dansk landbrug skal slås ned?« Hvis man ønskede at udligne misforholdet mellem landbrugets indtægtspristal på 90 og det tilsvarende udgiftspristal på 140 måtte man indrømme det monopol på forsyning af hjemmemarkedet og derhos nedskrive kronen. De dårligst stillede i samfundet skulle hjælpes gennem rabatkort til køb af smør og fedt.⁵⁴

Eftersom krav af denne art rejste sig fra hver en kant, og da der ved ekstraordinære generalforsamlinger i jyske kreditforeninger feb.-maj 1934 blev krævet halvering af renten, overførsel af gæld til hovedstolen o.s.v.⁵⁵ lagde Landboforeningerne i en henvendelse 2/5 regering og rigsdag på sinde, at siden 1924-25 havde et typisk landbrug ikke givet sin udøver mere end 50% af en faglært provinsarbejders løn. Nu måtte flg. 5 krav tilgodeses: Mindst produktionsprisen; en gældssanering; fritagelse for skatteprioriteten; bedre kreditforhold og en kombineret valuta- og indkomstpøolitik inkl. konjunkturbestemte tjenestemandslønninger.⁵⁶

Ikke alene af den grund, at punktet om gældssanering stod øverst på husmændenes tilsvarende ønskeseddel, men også fordi Venstre under kriseforhandlingerne dec. 1933 havde stillet forslag herom, havde regeringen allerede 19/2 bedt et udvalg på tre professorer: økonomen Axel Nielsen, juristen Kr. Sindballe og landøkonomen O. H. Larsen samt forstander Overgaard, Ladelund, om at overveje spørgsmålet om en yderligere gældssanering. Stærkt presset af statsministeren afgav udvalget betænkning 31/5. Landbrugets rentebyrde skulle efter deres forslag nedbringes med et beløb, der svarede til 1,3% af ejendomsskylden. Gennem en 5-årig nedsættelse af pengeinstitutternes indlånsrente, som derefter skulle overdrages kreditinstitutionerne til brug ved en rentesækning for

52. AB 17, 27/4 34, 641-51; 19, 11/5, 719-27.

53. AB 21, 25/5, 816-18.

54. AB 22, 1/6, 858-61.

55. Brogaard 67-71.

56. V.L. 18, 3/5 34, 215-16.

landbrugsprioriteter, skulle sparerne da yde erhvervet den fornødne støtte.⁵⁷ Næsten to måneder skulle dog hengå, før regeringen var klar til at møde den af L.S. oppiskede opinion med et »forslag til lov om landbrugets gældsforhold m.m.«, fremsat i Folketinget 28/6.⁵⁸

Da krisens problematik derefter blev løftet op på 3. niveau: *det politiske*, kan man indledningsvis fastslå, at med behandlingen af nævnte lovforslag 28/6-7/9 1934 stod rigsdagen for 3. gang inden for mindre end et år over for en generaldebat om landbrugets krisesituation. Først i rækken kom drøftelsen 19.-27/9 1933 vedr. et lovkompleks, bestående af 12 forslag fra 5 ministre. Udgangspunktet var naturligt nok Landbokommissionens indstilling af 2/9,⁵⁹ som Stauning gennem forhandling med de politiske partier 5.-13/9 havde søgt at omformulere til en politisk acceptabel helhed.⁶⁰

Det mislykkedes imidlertid, fordi Venstre og især De Konservative ikke kunne gå med til, at regeringen havde givet flere af kommissionens forslag en helt ny skikkelse og tilmed ville supplere disse med gamle forligskendige som støtte til boligbyggeri, lån til mindre erhvervsdrivende, øget adgang til arbejdsløshedsunderstøttelse – og – værst af alt – forslaget af 4/3 1932 om en tillægs-indkomstskat på 10% af det fulde renteudbytte. Følgelig måtte de landbrugsvenlige folketingsmænd lytte sig gennem 4 andre ministres forelæggelsestaler over 8 »uvedkommende« lovforslag, før Bording kunne fremlægge de fire »kærneforslag« om ordninger for korn, smør, oksekød og svin.

Produktionsapparatet skulle holdes intakt, var motiveringen hos landbrugsmi-
nisteren. I denne sammenhæng var spørgsmålet om øgede priser på hjemmemar-
kedet helt afgørende, men ministeren ville intet vide af »et meget højt kunstigt
prisniveau«, kun det, der eksisterede i »de gode år 1909-14...«,⁶¹ hvor gennem-
snittet i parentes bemærket ikke lå ret langt fra de øjeblikkelige priser, flæsket lige
undtaget (dengang 0,97 kr. pr. kg, nu 1,42). Særligt for kornprisen foreslog han
endvidere: 1) Korn til spisebrug skulle stadig kunne indføres toldfrit, og 2) af
hensyn til jordløse heste- og hønseholdere skulle priserne, som i øvrigt var
identiske med kommissionens forslag, sættes i »underkanten af det rimelige...«. Forslaget om smørordning fulgte stort set kommissionens intentioner, hvorimod
kørdordningen på enkelte ting nær var ført tilbage til den hidtil gældende
ordning.⁶² Hvad angik svineordningen, tænkte Bording sig blot en forlængelse af
21/2 1933-lovens gyldighedsperiode til udgangen af 1934. Som han så det, fik
administrationen et år til at indkøre 18/8 1933-arrangementet,⁶³ og – kunne han

57. Bet. er optaget som bilag, 5210-5332, til lovforslaget af 27/6, Tillæg, 5162-5208.

58. Se nedenfor s. 173.

59. Se ovenfor s. 165.

60. Rigsdagsårbogen for 1932-33, s. 577-85, giver en fortrinlig oversigt over disse forh. og deres forløb.

61. Rigsdagsstidende (Herefter »RT«.). Folketingets forhandlinger (herefter »Ft.«) 19/9 33, sp. 6540-53.

62. Se ovenfor s. 165.

63. Se ovenfor s. 165.

have tilføjet – husmændene en vis garanti for en uændret videreførelse af kriterierne for tildeling af svinekort.⁶⁴

Inden forslagene kom til 1. behandling 29/9, var forhandlingsklimaet blevet yderligere afkølet. Krag fra Venstre gjorde under 1. behandling af renteskatforslaget gældende, at forslagsbuketten stred mod ånden fra Kanslergade. Partiet ville langt hellere forbedre landbrugets rentabilitet gennem en prisforhøjelse.⁶⁵ De Konservatives to ordførere Christmas Møller og Henning Hasle henviste kort og godt regeringen til at følge kommissionens forslag og vel at mærke i De Konservatives udformning.⁶⁶ End ikke den radikale Niels Frederiksen kunne mobilisere nogen større sympati for forslaget om rentelettelser; snarere skulle man sænke renten på kreditforeningslån direkte ved kilden.⁶⁷ Bedre gik det heller ikke helhedsløsningens by-sociale side. Skulle man nu allerede til at lappe på socialreformen, spurgte Venstres Søren P. Larsen let indigneret.⁶⁸ Da turen derefter kom til Bordings forslag, holdt socialdemokraten, gdr. L. Larsen (Bjerre) kornlovsforslaget noget på afstand. Dog – det kunne forsvares med samme begrundelse som husmændene gav i Odense 28/8: «Samfundsinteresserne må stå i forgrunden». Ordningerne ville ikke alene være til glæde for *landbrugerne*, men også for *landarbejderne*, da de nu kunne få en løn, der holdt dem fri af fattiggassen.⁶⁹ Venstres ordfører, mejeri- og gårdejer fra Nordfyn og medlem af Landbokommissionen, Johs. Kyed, fortav ikke netop partiets og hans egen indsats for at skabe et tåleligt kompromis mellem husdyrbrugets sagligt begrundede producentinteresser, konkretiseret i et krav om priser som i 1914, og forbrugermoraliteten på regeringshold. På vejen ind over Slotsholmsgade var forslagene blevet yderligere fordærvet, og Venstre ville derfor virke for at få korn- og smørordningerne forbedret under udvalgsarbejdet.⁷⁰ Søren Brorsen supplerede Kyed med et regnestykke, hvorefter landbruget ved at levere det danske samfund dets fødevarer til 1933-priser i stedet for 1929-satser havde lidt et tab på 127 mill. kr. Ude omkring i den store verden praktiserede man ikke en lignende forsørgerholdning.⁷¹

Fhv. forpagter Johs. Ulrich, De Konservative, tilsagde, omend i noget afmålte vendinger, sit partis medvirken til konstruktive forhandlinger omkring kornloven.⁷² De Radikales ordfører, gdr. Jørgen Jørgensen, ville til Brorsen blot bemærke, at mange forbrugere havde måttet registrere en indtægtsnedgang i forhold til 1929. Efter hans opfattelse ville de fleste landmænd nok foretrække en

64. Beretning fra Lbk., 246. Kommissionens betænkning af 7/9 33, pkt. 1, sidste stk.

65. RT. Ft. 20/9 33, 6570-83.

66. Sst., 6583-97.

67. Sst., 6597-6604.

68. RT. Ft. 21/9 33, 6651-60.

69. Sst., 22/9, 6727-33.

70. Sst., 6733-43.

71. Sst., 6743-51.

72. Sst., 6751-59.

økonomisk omfordeling inden for egne rækker ved at lade landbrugskreditorerne yde *deres* i form af lavere rente.⁷³ L.S.-venstremanden, gdr. Vald. Thomsen stillede derimod det noget udfordrende spørgsmål, hvorfor kun indtægterne og ikke *udgifterne* skulle justeres efter 1914-niveauet.⁷⁴ Da kommunisten Arne Munch-Petersen betegnede det skete som en »kohandel«, fik han en reprimande af tingets formand.⁷⁵

Endskønt forhandlingerne blev forlagt til statsministeriet, kom det imidlertid om aftenen 27/9 til et sammenbrud. Da Stauning syntes utilbøjelig til at ville gå længere end til et kompromis i 7 pkt.'er inkl. sociallovene og en rigmandsskat, forlod Christmas Møller som den første mødet. Noget senere gik O. Krag fra Venstre, efter at det havde vist sig, at Stauning ikke ville tilkøbe sig partiets støtte ved at lægge lidt til smør- og kødordningerne.⁷⁶ Dagen derpå afsluttedes rigsdagsforhandlingerne i form af et åbent kgl. brev. Christmas Møller forespurte samtidig statsministeren, hvad denne ville gøre ved Landbokommissionens indstilling.

Den konservative leder gentog sit spørgsmål, da den nye rigsdagssamling tog sin begyndelse. Som det senere skulle vise sig, tænkte spørgeren især på kornlovsproblemet.⁷⁷ Hertil replicerede statsministeren, at forespørgeren selv havde væltet spillet over ende i september, da han afviste en rentesænkning. Ved at genfremsætte lovforslagene om en kød- og svineordning,⁷⁸ stadig fulgt op af de to sociallovs-pendanter, og ved at forholde sig positivt til fællesudtalelsen af 23/10 fra landbo- og husmandsforeningerne havde man efter regeringens opfattelse vist god vilje til at imødekomme landbrugets krav.⁷⁹ Da Christmas Møller derefter fremsatte et mistillidsvotum, blev det afvist 78-54.

Den 8/11 fulgte regeringen da Staunings udtalelser op med at genfremsætte september-forslagene om en kornordning og en smørordning⁸⁰ og ved at fremsætte forslag om »rentelettelse ved konvertering m.v. af kreditforeningslån i fast ejendom...«.⁸¹ Få minutter senere præsenterede finansministeren regningen herfor i form af forslag om en rigmandsskat på 12 mill. kr.⁸²

Selv om ingen af de borgerlige partier viste stor entusiasme ved l. behandling,

73. Rt. Ft. 21/9 33, 6772-

74. Sst., 6799.

75. Sst., 6797.

76. Om forh.s sammenbrud foreligger tre erklæringer fra hhv. statsmin., De Kons. og Venstre, udsendt over R.B. Her benyttet efter Rigsdagsårbogen for 1932-33, 582-85.

77. RT. Ft. 12/10, 26-27.

78. Fremsat i Ft. 12/10 33, 26-27. Mens svineordnings-forslaget fik en god modtagelse, mødte kornlovsforslaget modstand fra såvel Brorsen (266-68) som den konservative Fibiger (68-73).

79. Se ovenfor s. 167.

80. RT. Ft. 8/11, 1076-77.

81. Sst. 1077.

82. Sst., 1082. Ekstra-skatteydere var alle personer med over 12.000 kr. i skattepligtig indtægt.

83. RT., Ft. 9/11, 1132-41 (Kyed) og 11-41-42 (Ulrich).

kunne Larsen (Bjerre) som ordfører for kødordnings-udvalget⁸⁴ alligevel med en vis triumf i stemmen 9/12 fremlægge en S+R+V-flertalsbetænkning, der samlede 7 kriselovselementer: korn, smør og margarine, kød, ekstraordinær arbejdsløshedsunderstøttelse, oksekød til trængende personer og ekstraskat til kapitler i en fælles »lov om kriseforanstaltninger«.⁸⁵ De 4 indledende landbrugskapitler imødekom en række af oppositionens ønsker. Eftersom økonomen Kjeld Philip indgående har beskæftiget sig med netop disse love, kan den erhvervspolitisk relevante forskel mellem september-forslagene og december-lovene opgøres således: 1) *Kornordningen*.⁸⁶ (gældende til 31/8 1934) Omfatter nu også brødkorn, men møllerne får en del af den betalte afgift godtgjort. Kornkassen fordeles nu til alle brug med op til 55.000 kr.s jordværdi, ikke blot op til 10.000 kr. 2) *Smør- og margarineordningen*.⁸⁷ Den statsgaranterede pris på 2,15 kr. pr. kg erstattes af en bevægelig ordning i spillerummet 2,10 – 2,50. Olie til margarinefremstilling pålægges en afgift på 0,30 kr. pr. kg. Ordningen gælder til 31/10 1934. 3) *Kød- og kvægordningen*.⁸⁸ Den tilskudsberettigede studevægt er kompromisset opefter til 450 kg og beløbet konkretiseret til 0,10 kr. pr. kg. 4) *Svineordningen*: Kun formelle ændringer. Om de øvrige kriselovselementer skal kun siges, at de ekstraordinære antal arbejdsløshedsdage er hævet fra 70 til 90 dage. Rigmandsskatten er blevet til en hvermandsskat i form af en 10% forhøjelse af ekstra-statsskatten på 40% for 1933-34 jfr. lov af 16/5 1933.

I deres motiverende bemærkninger søgte ordførerne for de tre forligspartier efter bedste evne at slå bro over afstanden mellem det ønskelige og det opnåelige. Larsen (Bjerre): Når landmændene ikke har penge, mærkes det overalt.⁸⁹ Krag: Tre forhold motiverende for Venstres forligsvilje: landbrugets krise, kommunernes nødssituation og ønsket om at hjælpe de arbejdsløse.⁹⁰ Jørgen Jørgensen: De Radikale kunne acceptere tre ubehagelige ting som korntold, margarineafgift og andre former for indirekte beskatning, fordi 1) forholdene på kornmarkedet ikke var frie. Det store brug havde også behov for støtte, når det mindre brug ligefrem havde monopoliseret svineproduktionen; 2) de fattige fik margarinehjælp og 3) kravet om direkte skatter var formet som en forligsbetingelse.⁹¹ På denne baggrund måtte De Konservative ud fra en L.S.-påvirket betragtningsmåde

84. Oprindelig var J. P. Olufson fmd. for udvalget, men må under forh. være blevet skiftet ud med Larsen (Bjerre).

85. RT. Ft. 9/12, sp. 1901-05 jfr. Rigsdagstidende. Tillæg B (herefter »tillæg B«), 35.

86. Philip, 115-17.

87. Philip 132-138. Smørafgiftsfondet skulle tilbagebetales landmændene efter grovfoderproduktions anvendelse. Af margarineolie-afgiftsfondet skulle 5 + 2 mill. bruges til hhv. uddeling af margarine og oksekød til værdige trængende.

88. Philips 126-31.

89. Rt. Ft. 9/12 33, 1901-05.

90. Sst., 1905-20. For at Kons. ikke skulle gå af med hele gevinsten, betonedes Krag, at Christmas Møller først på et meget sent tidspunkt gik ud af forh.

91. RT. Ft. 9/12 33, 1933-42.

fremstå som landmændenes bedste forbundsfælle, eftersom dette parti fastholdt Landbokommissionens betænkning, ovenikøbet i landbrugsforbedret udgave.⁹² Landbrugslovene fik kgl. underskrift 13/12, og tre dage senere kom turen til rentelettelses-loven. Den fremtrådte nærmest som en udvidelse af loven af 1/5 s.å. om nedsættelse af indlånsrenten til 3-3½%. For at få den nominelle obligationsrente ned på 4%, skulle udlån i kreditforeningernes 5% og 4,5% serier standses med mulighed for at få gamle lån, omend med let forhøjet hovedstol, konverteret til 4% obligationer. For lån i landbrugsejendomme kunne dette også ske i lukkede serier. Samme ejendomme var også fritaget for den 1¼-1¾% store konverteringsafgift til staten, som landstingsflertallet i øvrigt havde fået reduceret i forhold til forslaget. Alle fire partier stod bag, selv om Krag (Venstre) ville sætte rente- og afdragslettelserne til ca. 35 og ikke 60-70 mill. kr. årligt⁹³ og selv om Hasle (Konservative) ømmede sig svært på obligationsejernes vegne.⁹⁴

Endskønt konverteringslovens regler for indregning af restancer i konverterede lånebeløb yderligere blev lempet⁹⁵, og endskønt tidligere former for kriselovgivning blev videreført⁹⁶ opstod der som tidligere nævnt en kraftig uro blandt landmændene foråret 1934, særlig i forbindelse med det omtålelige og f.s.v. stadigt uløste gældsproblem.⁹⁷ Der blev derfor lyttet med mere end almindelig opmærksomhed, da statsministeren, sekunderet af 4 fagministre, 27/6 1934 i Folketinget fremsatte et »forslag til lov om landbrugets gældsforhold m.m.« Ikke alene gældssaneringsudvalgets betænkning, men også professor Vinding Kruses afhandling »Sanering til bunds af landbrugets gældsforhold« dannede baggrund for det omfattende lovkompleks i dets firfløjede udfoldelse: *Rentekonvertering* i form af »tvungen« »frivillig« konvertering af 5 og 4,5% kasseobligationer mod en godtgørelse på 2-4%; *rentelettelse* forstået som a) i 1934-35 direkte, enkeltvis fastsat nedsættelse på maks. 1,3% og b) i 1936-38 enkeltvis nedsættelse i h.t. forrentningsprocenten af handelsværdien, hvis den i det forudgående år var 3,2% eller derunder; *moratorium* i 5 år (mod hidtil 3), dog koblet sammen med tilsvarende lettelser for boligforeninger og husejere, der havde opført deres hus i årene 1923-26; *finansieringsforhold*: De ca. 28,8 mill. kr. pr. år over en 5-årig periode, som ordningen ville koste, skulle hentes ind mange steder fra, mest dog fra banker og sparekasser i form af differencen mellem de i forvejen reducerede

92. Sst., sp. 1920-32. K.s synspunkter var udtryk for »ualmindeligt ensidige interesser...«, lød Bordings kommentar (1968-78).

93. Sst., 2068-77.

94. Sst., 2077-84.

95. Lov nr. 73 af 14/3 34 jfr. lov af 16/5 om afvikling af henstandsrydninger i kreditforeninger med regler for bl.a. udsættelse i 2 terminer fra 11/6 34 af tilbagebetaling af tidligere indrømmede henstandsbeløb.

96. Lov nr. 364 af 18/3 33 jfr. lov nr. 141 af 2/5 34 om udlån fra Erhvervenes Lånefond til opnåelse af akkord og moratorium, et sammendrag af 5 tidligere love herom.

97. Se ovenfor s. 168f.

rentesatser af 1/5 1933 og en ny ½% nedsættelse (= 15 mill.) samt en aktieudbytte-skat på 7,2 mill.

Dermed var lagt op til en langvarig rigsdagsdebat, som varede frem til forslagets forkastelse i Landstinget 7/9 med stemmerne 43-26. Presser man de mange spalters referat i Rigsdagstidende sammen til nogle få linjer, fremstår der et klart alternativ: Skulle de nødstedte landmænd hjælpes ved at lade kapitalen yde sin skærv eller skulle det *samlede landbrug* have en vis indtægtsfremgang gennem forhøjede hjemmemarkedspriser? Ikke overraskende stod Socialdemokratiet og De Radikale for førstnævnte synspunkt,⁹⁸ mens Venstre og Konservative forfægtede indtægtsfremgang-synspunktet. Krag forlangte højere hjemmemarkedspriser, en konjunkturbestemt reduktion af landbrugets ejendomsskatter og en udligning af (mis)forholdet mellem eksport- og forbrugspristallet, således som han havde krævet det i en (afvist) påstand på overgang til dagsordenen under 3. behandling af forslag til tillægsbevillingslov for 1933-34.⁹⁹ En forudgående indtægtsforøgelse var en forudsætning for en gældssanering, mente han.¹⁰⁰ Endnu skarpere betonedes Christmas Møller, at der her var tale om en produktionskrise, som kunne afbødes gennem højere priser og lavere skatter på 1914-niveau. Som han så det, ville to grupper komme i klemme: rentiererne derved at de sidste prioriteter blev helt værdiløse og handlende plus håndværkere ved at akkorder over landbrugsejendomme blev tilvejebragt gennem alt for lave priser.¹⁰¹

Da folketingsudvalget vendte tilbage 31/7 med en diger betænkning,¹⁰² var man kun blevet forholdsvis enige på et punkt: konverteringen og vel at mærke uden tilsvarende udgiftsdækning. På Venstres vegne fremlagde Kyed da 3 ændringsforslag om højere hjemmemarkedspriser på korn, smør plus margarine og kød.¹⁰³ Genskabelsen af landbrugets rentabilitet kunne dog efter Christmas Møllers opfattelse alene ske ved en reduktion af ejendomsskatterne til 1914-niveau samt ved stærkt forbedrede ordninger for korn, smør og margarine samt kød.¹⁰⁴ De Uafhængige med Vald. Thomsen som fortaler havde deres patentløsning: L.S.' netop udgivne »Landbrugsplan«, som gennem et totalt forsyningsmonopol ville tilføre erhvervet den ønskede merindtægt på 200 mill. kr.¹⁰⁵ Næste dag vedtoges flertalsforslaget 73-52, og godt en måneds tid senere blev det som nævnt forkastet i landbrugstinget, undskyld landstinget.¹⁰⁶

98. RT. Ft. 29/6 34, 5504-13.

99. Sst. 11/5, 5188-5204.

100. Sst. 29/6, 5481-90 resp. 5540-48.

101. Sst. 5490-5503.

102. Tillæg B, 1981 ff. dat. 26/7.

103. RT. Ft. 31/7 34, 5631-44.

104. Sst. 5645-59.

105. Sst. 5723-29. Hjemmemarkedet skulle betale produktionsprisen: korn 14 kr., smør 3; desuden forbud mod margarine og primært devaluering subs. rentelettelser.

106. De Kons. sprang fra i sidste øjeblik, så Venstre stod alene med et forslag om et rev. afsnit, et bortklippet afsnit II og IV samt et nyt afsnit III i form af L.S.-lignende korn-, smør- og kødordninger.

Selv om store dele af landbrugsopinionen højlydt havde krævet aktive støtteforanstaltninger gennemført, og selv om disse krav var blevet erhvervspolitisk artikuleret på organisationsniveau, lykkedes det dog ikke at få det politiske system til at skabe en tilsvarende lovgivning. Det man lidt ubestemt må opfatte som Staunings ønske om at rette et slag mod landstingsinstitutionen spillede nok en afgørende rolle. Endog den nøjsommeligt tilvejebragte kornordning var bortfaldet ved udgangen af august 1934, fordi et forslag fra Bordings side 14/3 om en 4 mdr.s forlængelse ikke fik flertal. Et forslag til rigsdagsbeslutning ang. en vareudvekslings-overenskomst med Tyskland med tilhørende protokol af 1/3 fik heller ikke fuld tilslutning. I en ordduel med P. Munch konstaterede Christmas Møller maliciøst, at udenrigsministeren havde »spillet på det ærede medlem hr. Hauch...« og dermed gjort enhver forhandling overflødig. Den slags arrangementer kunne sætte landet i en ubehagelig loyalitetskonflikt over for England.¹⁰⁷

Producentinteresser var tørnet sammen med forbrugerhensyn, og ingen af de to gruppers talsmænd havde villet give køb på hovedsynspunkterne. Hverken på organisationsniveau eller på politisk plan havde man givet udtryk for den opfattelse, at man gennem samarbejde inden for den andelsorganiserede sektor som helhed kunne udligne modsætningsforholdet. Nu skulle det vise sig, om L.S. gennem den proklamerede leverandørstrejke¹⁰⁸ skulle kunne erstatte politisk *argumentation* med faglig *aktion*.

II. Bondetoget 1935 – et punktum eller et komma i den erhvervspolitiske artikulation?

Da det godsejerfinansierede bondetog om morgenen d. 29/7 1935 samlede titusinder af deltagere på Amalienborg slotsplads, har man nok på mangt et hold en anelse urolig spurgt sig selv, om man snarere skulle bruge adjektivet »stormægtig« end det mere ydmyge »afmægtig«, når man ville samle indtrykket i en kort karakteristik. Under alle omstændigheder måtte man se toget som det første – og hidtil eneste – udtryk for en masseorganiseret bondesolidaritet, i hvert fald på dansk grund. Men var demonstrationen, set med deltagerøjne, at opfatte som en slavehærs sidste advarsel til en uforstående omverden, eller var den nærmest et skalkeskjul for en storstilet charterrejse til hovedstadens fornøjelser og fristelser?

Hvordan man nu end vil vurdere det, kan det ikke nægtes, at det danske landbrugs primærinteresser her kom mere direkte til udtryk end nogensinde tidligere. Den udenoms-organisatoriske L.S.-bevægelse havde efter nok et års uafgjort livtag mellem agrare og bycentrerede interesser fået ikke så få bønder til at ombytte gårdspladsens relativt lukkede verden med slotspladsens åbne scene.

Og havde den danske bonde fulgt med i erhvervets økonomisk-politiske debat,

107. RT. Ft. 21/4 34, 4358-59.

108. Brogaard, 116-117, jfr. nedenfor s. 188f.

kan man ikke fortænke ham i at føle sig en smule konsterneret. I »Vort Landbrug« og i »Andelsbladet« havde der gennem det forudgående år løbet forskellige fejder om den rette landmandsholdning over for tidens udfordringer. Olav Øllgaard mente fremdeles, at man i stedet for at hengive sig til golde og nyttesløse protestattituder skulle genoverveje sit virksomhedsgrundlag ud fra tidens egne forudsætninger. Og var der endelig problemer, måtte man forvente, at de gamle, hæderkronede organisationer tog sig af sagen.¹⁰⁹ Under overskriften »Bonde og arbejder« gav L.S. politikeren Vald. Thomsen på sin side udtryk for, at arbejderen havde svigtet sin værdi-medskabende kollega bonden, og at kapitalen nu løb af med gevinsten.¹¹⁰ Ud fra en jordrente-politisk opfattelse gjorde mejeribrugsrepræsentanten P. Møller på Mejeriforeningernes årsmøde 11/7 1934 gældende, at målet måtte være etablering af »Andelssamfundet Danmark«.¹¹¹ Han kunne dog næppe tilslutte sig godsejer Duborgs opfattelse, når denne så løsningen på landbrugets problemer i, at de store andelsorganisationer simpelthen regulerede hjemmemarkedets priser et solidt stykke opad.¹¹² En jysk bondehøvdings ætling Sven P. Pinstrup fra Arden var derimod overbevist om, at hvis blot den danske bondestand lagde al tvedragt bort, ville alt vende sig til det bedste.¹¹³

Var Øllgaards forventninger til den organisatoriske overbygning da berettigede? På *sit* delegeretmøde d. 5-6/10 1934 henledte H. Hauch de jyske landbodelegeredes opmærksomhed på en opmuntrende meddelelse fra Landøkonomisk Driftsbureau, som i øvrigt stod at læse i dagens udgave af Andelsbladet: Rentabiliteten har bedret sig lidt i regnskabsåret 1933-34.¹¹⁴ Da Høgsbro Holm senere tog talerstolen i besiddelse, modsagde han netop ikke sin chef. Efter generalsekretærens opfattelse kunne landbruget trygt holde fast ved de nedarvede produktionsformer, *forudsat* man ikke standsede destruktionsen af udsætterkvæg og ikke tøvede med at regulere ægeksporpen.¹¹⁵

På det fynske delegeretmøde få dage senere gentog Høgsbro Holm sin optimistiske bulletin, mens formanden, Johs. Petersen-Dalum på sin side krævede ligestilling for landbruget, f.eks. derved at valutarestriktionerne blev bragt til ophør. Professor Jørgen Pedersen stod derimod helt alene med det

109. V.L. 30, 2/8 34, 369-71.

110. AB 33, 17/8, 1286-87. Kort tid i forvejen havde broderen Jens Thomsen stillet spørgsmålet: »Hvor findes brødfordyrerne?« Han besvarede det indirekte ved at sige, at de københavnske regeringsblade tog fejl, når de søgte dem i landbrugets kreds. Det kunne man da sige sig selv, mente Th., når erhvervet arbejdede med et salgsprial på 80 og et indkøbsprial på 180.

111. AB 31, 3/8, 1246-48.

112. V.L. 33, 16/8 34, 393-94.

113. AB 33, 17/8, 1319.

114. AB 40, 5/10, 1519-23. Forf., landbrugslærer Harald Nielsen, gav dog først det konkrete tal (en opgang i nettoudbyttet fra 2,9% i 1932-33 til 3,5 i 1933-34) efter at have ref. de enkelte udgiftsposter, som i parentes bemærket tilsammen udviste et fald!

115. AB 42, 19/10, 1596-98. Begge ønsker blev imødekommet gennem hhv. kødordningen af 31/10 og udvidelsen 22/12 af eksportloven af 23/12 32.

synspunkt, at en ligestilling alene kunne realiseres ved at staten overtog valutakontoret og fastsatte en passende prisrelation flæsk:korn, eksempelvis 1:8,5.¹¹⁶

Nu var turen imidlertid kommet til den temperamentsfulde Tvedegaard. Samme weekend som landbrugsminister Bording og indenrigsminister Dahlgaard havde deres besvær med at forklare de jyske husmandsdelegerede, at den i de kredse så upopulære margarineafgift var en landbrugspolitisk nødvendighed (B), og at man snarere skulle sætte sin lid til en rentesækning end en konvertering (D.),¹¹⁷ fremlagde den sjællandske landboforeningsmand en række L.S.-inspirerede krav: produktionsprisen på hjemmemarkedet, fuld organisationskontrol med ordningerne, garanterede minimumspriser på korn, reduktion af margarineproduktionen og lavere (ejendoms)skatter. Hvad angik den påberåbte rentabilitetsbedring, så var den nu svært beskeden.¹¹⁸

Produktionsprisen på hjemmemarkedet, ligestilling med byerhvervene eller som det udtryktes af Duborg i et foredrag i Landbrugskandidaternes Klub 17/10 1934: en håndhævelse af et ledende andelsprincip, nemlig »den rigtige og retfærdige pris«¹¹⁹ var de remedier, som blev bragt i forslag i disse måneder, hvor først kornordningen løb ud (31/8), dernæst smørordningen (30/11 efter 1 måneds forlængelse), uden at det var lykkedes at opnå enighed mellem folketing og landsting om deres videreførsel. Husmandsrepræsentanterne i Landbrugsraadets præsidium og dermed regeringen kunne modsat deres kolleger fra Landboforeningerne og Andelsudvalget ikke billige mejeribrugets tanker om en reduktion af margarineproduktionen, og omvendt kunne det borgerlige landstingsflertal ikke acceptere et øget salg af afgiftsfrit smør til producenter som sociale institutioner som et realistisk alternativ til kampen mod margarinen.¹²⁰

Debatten om organisationsplanets holdning til konflikten mellem andelsideologi og -praksis blev intensiveret kraftigt i løbet af vinteren 1934-35. Gennem det meste af 1934 havde den ledende person bag oprettelsen af den L.S.-inspirerede Danske Landbrugerers Kødforsyning Jens Thomsen og Høgsbro Holm ført en ganske frisproget presseduel om D.L.K.s evt. indflydelse på prisdannelsen på slagtekreaturer, efter at denne sårbare eksportgren gennem afslutningen af den dansk-tyske handelsoverenskomst af 1/3 1934 havde bedret sig en kende.¹²¹ I

116. AB 46, 16/11, 1718-22.

117. AB 46, 23/11 34, 1747-50.

118. Sst., 1754-60.

119. AB 43, 26/10, 1622-25.

120. LR's beretning for 1934 har s. 20-27 en oversigt over smørordningsdebatten landbrugsinternt som -eksternt 1934, sådan som den tegnede sig i et ikke alt for regerings- og husmandsvenligt perspektiv. Den principielle rigsdagsdebat om emnet findes i Rt. Ft. 15/11, 1580-1615 (1. beh.) og Lt. 28/11, 171-191 (1. beh.) 30/11 strandede forslaget ved at flertallet først forkastede forslaget, hvorefter folketingsflertallet gen-vedtog regeringsforslaget.

121. Overenskomsten med tilhørende slutprotokol er offentliggjort i LR's beretning for 1934, 71-73. Nærmere oplysning om eksportens org. er trykt sst. 87-92 og 138-51. Landbrugsministeriets Kvæg- og kødeksportudvalg med husmandslederen N. P. Andreasen som formand og H.H. som sekretær forestod såvel licenstildelingen som opkøbene.

løbet af 1934 blev eksporten til de tidligere så vigtige aftagerlande Belgien og Holland på tilsvarende måde indpasset i reguleringssystemet, jfr. samhandelsaftaler af hhv. 25/8¹²² og 24/7 1934.¹²³ Den saglige kerne i opgøret mellem de to eksportfolk var spørgsmålet, om det Høgsbro Holm'ske eksportudvalg favoriserede dets »egne« eksportørfirmaer på D.L.K.s og i sidste instans producenternes bekostning.¹²⁴

Sagens dramatiske klimaks blev nået i Folketinget 19/10 1934, da Jens Thomsens broder Valdemar Thomsen under 1. behandling af Bordings lovforslag om en kortvarig forlængelse af kødordningen af 13/12 1933 lige ud beskyldte Høgsbro Holm for korrupt optræden derved, at han angiveligt skulle have bevæget de belgiske importmyndigheder til at begunstige bestemte danskejede importørfirmaer.¹²⁵ På foranledning af Landbrugsministeriet bad Justitsministeriet da 9/11 rigsadvokaten om at rejse tiltale mod Thomsen for de, som det udtryktes, »ærekrænkende ytringer...« ang. Høgsbro Holms dispositioner.¹²⁶ På dette grundlag gik sagen da i gang, i nogen måde synkroniseret med en organisationspolitisk udmattelseskrig mellem Landbrugsraadet og Jens Thomsens organisation D.L.K. i spørgsmålet om dennes repræsentation i Landbrugsministeriets to udvalg om hhv. kvæg- og kødregulering og kvæg- og kødeksporten. I betragtning af emnets politisering kunne D.L.K. formelt set ikke holdes udenfor ret meget længere, men nok reelt, derigennem at man nok gav organisationen to pladser i hvert af udvalgene på lige fod med Landboforeningerne, Husmandsforeningerne og Andelskreatureksportforeningerne, men samtidig bad den såvel som de øvrige organisationer om at udpege *fire* emner, blandt hvilke Landbrugsraadet så kunne udvælge de to (ønskede) navne. Hensigten med denne lidt uortodokse fremgangsmåde var naturligvis at holde Jens Thomsen uden for udvalgsarbejdet.¹²⁷

Taktikken virkede – i hvert fald det første års tid. D.L.K. bakkede som ventet sin formand op, og derfor stod dets to stole i kvæg- og kødreguleringsudvalget foreløbigt ubenyttede hen.¹²⁸ Alligevel rakte udvalgets indflydelse – trods N. P. Andreasens formandsskab – ikke helt ind over Bordings bord, eftersom denne stillede sig afvisende over for udvalgets ønske om at lade udtagningen af

122. Sst., 98-110.

123. Sst., 110-117.

124. Sagen startede med artikel i Vestkysten 20/3 34. Herpå tog H.H. til genmæle i L.M. 14, 5/4, s. 362-67. J. Th. gik selv ind i debatten i AB 18, 4/5, 698-702; 20, 18/5, 770-71 og 23, 8/6, 896.

125. Rt. Ft. 19/10, 246-50 jfr. 30/10, 610-617.

126. Korrespondancen herom trykt i LR's beretning for 1934, 146-51.

127. LR viste dog AK og de private eksportører det hensyn at spørge, om man var tilfreds med deres nuværende repræsentanter – hvad de naturligvis var – eller om de ønskede at pege på nye emner. (L.M. 51, 20/12 34, 1373-75).

128. Korrespondancen herom er trykt i LR's beretning for 1934, 45-47. Til eksportudv. udpegede D.L.K. dog 4 emner, hvoriblandt rådet så valgte to (egne).

tuberkuløse dyr i henhold til den nye kødlov af 31/10 1934¹²⁹ ske ud fra en vurdering af den aktuelle prisdannelse på hjemmemarkedet.¹³⁰

Indadtil som udadtil var det i det hele taget en yderst besværlig periode, Landbrugsraadet gennemlevede i de første måneder af 1935. D.L.K. svarede igen på lex Jens Thomsen med et tilbud om at overtage opkøb m.v. af kreaturer til Belgien og Tyskland til en pris, der lå 4,50 kr. under de tre »monopoliserede« eksportørers takster. Gennem en virkningsfuld kombination af løfter om omfordeling af opkøbene og krav om yderligere undersøgelse af realiteterne i tilbuddet, lykkedes det dog for eksportudvalget at få sagen stillet lidt i bero.¹³¹ Baconudvalget og Andelsslakterierne havde på samme tid deres besvær med at få de enkelte slagterier til at overholde den såkaldte »gentlemansoverenskomst« af 22/11 1932, som i princippet fastlåste det dagældende afsætningsmønster.¹³² Sporet frem af en stigende efterspørgsel på dansk bacon, især i Nordengland, opererede slagterierne ret åbenlyst med en kombination af »overpriser« og »f.o.b.-salg« i stedet for sædvanebestemte overenskomstsalg til »toppriser«.

Trods slagteriinterne og -eksterne drøftelser, bl.a. i London 13/6 og 5-8/11 1935, lykkedes det ikke helt at besværges uroen, og 19/12 s.å. greb man da til den sidste udvej at bede Bording bruge stokkemethoden over for »illoyale« slagterier. Efter endnu et års tovtrækkeri mellem slagterierne og deres valgte repræsentanter kom Landbrugsministeriet 24/11 1936 frem med en autoritativ fortolkning af overenskomsten i form af et 10-punkts cirkulære.¹³³

Det var hverken første eller sidste gang, slagterisektoren måtte krybe i ly bag statsmagtens autoritet. Landbrugsraadets beretninger for disse år bugner over af oplysninger om forhandlinger med de engelske myndigheder om baconkvotaens størrelse såvel på kort som på lang sigt. Virtuost spillede de engelske forhandlere på det usikkerhedsmoment, der hed den hjemlige kontrakttegning med engelske svineavlere. Dette forhold i sammenhæng med særbegunstigelser til andre baconleverandører til det britiske marked bevirkede, at den danske baconeksport gik ned fra 384.000 t i 1932 til ca. 197.000 t i 1935, men på betalingssiden var der faktisk kun tale om et deficit på 6 mill. kr.!

Kunne organisationerne her påregne det officielle Danmarks opbakning, viste det sig ulige vanskeligere at presse lovgivningsmagten til ensidigt at gennemføre

129. En række slagterier blev af LMN antaget som modtagelsessteder for disse »reagenter«, som de hed i fagsproget. En mindre gruppe, »De samarbejdende Slagterier«, fik dog den status, at de fik monopol på at modtage de dyrekroppe, som kunne henføres til 1. og 2. klasse.

130. LR's beretning for 1934, 42-44.

131. LR's beretning for 1935, 158.

132. Sst. 58-61. Gentlemanoverenskomsten er i sin oprindelige formulering trykt i beretningen for 1936, 58.

133. Sst. 54-59. At slagterierne ikke faldt helt til føje, nævnes blot for fuldstændighedens skyld. Først 2/12 37 kunne LMN i et nyt cirkulære føje de modstående interesser sammen i en 4-punkts aftale med baconagenterne, som for fremtiden måtte love at betale »konkurrencedygtige priser«. (LR's beretning for 1937, 51-54).

støtteforanstaltninger over for landbruget, hvor meget end de utilfredse landmænd protesterede, og de L.S.-inificerede organisationer højlydt artikulerede dertil svarende krav. Uden større diskussion var det i efteråret 1934 dog lykkedes at få kød- og svineordningerne videreført i form af love af hhv. 31/10¹³⁴ og 10/11 1934.¹³⁵ På samme måde fornyede man en lang række støttelove: høstpantebreve (2/2 1935), moratoriumsforlængelse (22/12 1934, 30/3 og 30/4 1935), udsættelse af tvangsauktioner (22/12 1934 og 30/3 1935), betalingshenstand (24/4 1935) og nedsættelse af bank- og sparekasse-indlånsrenten (22/12 1934 og 30/3 1935, i kraft til 15/7 s.å.). Derimod lykkedes det hverken at opnå enighed om statsministerens forslag af 6/11 1934 om »konvertering og særlige foranstaltninger vedr. landbrugets gæld« eller om landbrugsministerens to forslag om en ny smørordning af hhv. 13/11 1934¹³⁶ og 3/5 1935. Af konverteringsforslagets 4 afsnit om konvertering af alle 4,5 og 5% kreditforeningsobligationer, om konjunkturbestemte rentenedsættelser, om moratorium og om skattemæssig udgiftsdækning fandt alene det første nåde hos Venstre og Konservative.¹³⁷ Da så banker og sparekasser i januar 1935 afslog at deltage i en konvertering på det foreliggende grundlag, skrumpede forslaget under dets videre færd ind til at blive en lov af 11/5 1935 om lån til omdannelse af henstandsudlån til statslige henstandslån samt om en 0,4% rentenedsættelse for ikke-konverterede lån m.v. Bordings andet smørlovsforsøg vandt ej heller de borgerlige partiers bifald. Det blev i øvrigt fremsat samme dag som Mejeriforeningerne på et ekstraordinært repræsentantskabsmøde gjorde Jens Thomsens krav fra det jyske mejeribrugsmøde 16/4 om afgifter på valuta-attester¹³⁸ til et afgørende punkt på resolutionen fra mødet, fulgt op af krav om produktionsprisen på hjemmemarkedet, begrænsning af margarineforbruget o.s.v.¹³⁹ Det nyttede intet, at Bording midt i vadestedet byttede det oprindelige tilbud om et statstilskud på 4 mill. kr. til støtte for mindrebemidlede køb af smør i tiden 17/5 – 5/9 ud med et forslag om smørafgift på mindst 35 øre pr. kg plus et statstilskud på 6 mill. kr. De nydende parter skulle være et landbrugsråds-reguleret smørafsetnings-system og producenterne i

134. De Konservative var dog bekymret over organisationernes enevælde på dette aktivitetsområde og kunne ønske rigsdagen inddraget. I Lt. opgav dog både V og K at stille ændringsforslag.

135. S.d. udsendte LMN en bekendtgørelse, som fastsatte de nærmere regler for korttildelingen. De svarede stort set til 1934-reglerne, dog var det maksimale antal forlodskort, gradueret efter grundværdi, påny hævet fra 4 til 5. Se i øvrigt Kjeld Philip, 97.

136. Se ovenfor s. 177.

137. Det var især den kons. ordfører, Henning Hasle, som under hidkaldelse af Goethe og andre autoriteter betvivlede reg.s engagement i sagen (RT. Ft. 13/11 34, 1480-90). Indenrigsmin. Bertel Dahlgaard gav dog råt for usødet og fik ved samme lejlighed langet ud efter prof. Jørgen Pedersen, hvis tanker, fremsat på det fynske landbo-delegeretmøde 6/10 (se ovenfor s. 166) efter D.s. opfattelse snarere måtte henføres til varitébranchen end til det videnskabelige forum (sp. 1511-27).

138. Det jyske mejerimøde er ref. i AB 17, 26/4 35, 599-610, 19, 10/5, 685-92, 20, 17/5 731-37 og 21, 24/5, 759-61.

139. Sst., 21, 24/5, 764-73.

fællig. Venstre ville supplere smørskatten med reduktion af margarineforbruget plus særskat på samme vare, idet dog provenuet skulle gå til de fattiges køb af smør (!) og margarine. Konservative ville have en fælles 50 øres skat på smør og margarine.¹⁴⁰

Ud fra en kriseophidset landmandsbetragtning havde såvel de »gamle« organisationer som lovgivningsmagten spillet fallit forsommeren 1935. Det er nok i denne sammenhæng, man må se Landbrugsraadets intensiverede kampagne mod regeringen for dennes mindre imødekommende holdning over for landbrugets krav om at sætte hensynet til landbrugseksporten højere end omsorgen for industriens beskæftigelsesforhold. Konflikten var opstået januar 1935 inden for den integrerede valutatilodelings-administrations fire vægge, og baggrunden var regeringens tøvende holdning over for landbrugets forslag om »privat« vareudveksling, notabene *inden for* valutareguleringens rammer. Særlig harmedes man over handelsministerens tøven, når det gjaldt om at bestemme smør som en 100% ren dansk vare, som så kunne udveksles i forholdet 1:1. Hen på sommeren var ministeren dog blevet 100% patriotisk, også i denne sag.¹⁴¹ Efter et præsidiemøde 24/5 opsøgte man stats-, udenrigs- og landbrugsministeren og beklagede over for disse, at regeringen ikke levede op til bestemmelserne i den nysafsluttede dansk-tyske vareudvekslings-overenskomst af 24/1 1935 – i realiteten en uændret videreførelse af overenskomsten af 1/3 1934¹⁴² – om en øget dansk-tysk samhandel, ikke mindst hvad angik de øgede kontingenter for kvæg (+ 6000 stk.), smør og æg.¹⁴³

Anklagerne mod regeringen – og Nationalbankens – påståede sendrægtighed blev i forstærket form gentaget på rådets sommermøde 28/6. Det kom her svært tilpas, at Broberg på F.D.B.s generalforsamling 4/6 havde kunnet »afsløre« valutaordningens urimeligt varefordyrende virkninger, konkretiseret ved varer som tørrede blommer og kaffe. Det forfordelte F.D.B. stod her som forbrugernes eneste, sandeste værn.¹⁴⁴

Landbrugeroen var dog snarest taget til i styrke. Slagterier og mejerier krævede øget repræsentation i Landbrugsrådet. De sjællandske landboforeninger arrangerede et stort landbomøde i Ringsted 24/5, og her tordnede Jacob

140. RT. Tillæg B 9/5 35, 2625ff.

141. LR's egen opfattelse af konflikten er ref. i LR's beretning for 1935, 28-31. I disse valutatilodelings-møder var det Hauch, som tegnede rådet. Husmandsføreren Jens Holdgaard måtte nøjes med at sidde i det rådg. valutanevns ovenikøbet bistået af Søren Overgaard og L. Broberg.

142. Ved Ft.s behandling 1/3 35 af overenskomsten udtalte P. Munch, at der var tale om en »vis forøgelse« af landbrugseksporten mod køb af flere tyske varer (3996-97) men han sagde også, at afgørende for Danmarks økon. stilling var stadigvæk England, i anden række Tyskland (4012-19). Kons. undlod som i 1934 at stemme.

143. LR's beretning for 1935, 24, resp. 76-80, hvor overenskomsten med tilhørende protokol og UM's bemærkninger til forslag om rigsdagsbeslutning er gengivet.

144. AB 25, 7/6, 842-50. Den soc. dem. borgmester J. P. Pedersen og en unavngiven repr. stemte dog »nærmest ud fra en misforståelse«, som det hedder, imod res. (»disse to fattige modstemmer over for den skov af hænder, der røg i vejret for resolutionen«).

Tvedegaard løs mod de myndigheder og personer, som modsatte sig landbrugets ligestilling med de øvrige erhverv. Udover ordentlige korn- og smørordninger samt en kraftig reduktion af landbrugets ejendomsskatter («et kvælertag, samfundet har til begrænsning af arbejdsfortjeneste») skulle man først og sidst have det for den landbrugsindtjente valuta, som den var værd i fri handel.¹⁴⁵

Selv om både N. P. Andreasen og Bording trådte op imod disse L.S.-fremkaldte udtalelser, husmandslederen ved at betone de samfundsmæssige helhedsinteresser i valutaspørgsmålet¹⁴⁶ og landbrugsministeren ved at påpege de sociale ulemper ved ensidige landbrugsbegunstigelser,¹⁴⁷ vedtog L.S. på et repræsentantskabsmøde 14/6 Jørgen Sehesteds stort anlagte planer om et »bondetog« til kongen med det formål at sætte trumf bag kravet om højere korn-, smør- og kødpriser samt lavere ejendomsskatter. Erhvervsudvalget fulgte på sin side initiativet op med at lade en ekstraordinær generalforsamling i Odense 16/7 vedtage, at man i givet fald ville skride til faglig aktion på landets mejerier og slagterier.¹⁴⁸

Den 29/7 1935 gennemførtes da bondetoget på Amalienborg slotsplads. Udover den PR-mæssige gevinst, togets arrangører kunne indkassere, fik det også den betydning, at såvel de »gamle« organisationer som det politiske system yderligere beflittede sig på at tilvejebringe landmandsacceptable resultater på kriseløvgivningens område.

I umiddelbar forlængelse af rådsmødet 28/6 havde Landbrugsraadets præsidium lavet sit lille »tog« til P. Munch og Bording for at påklage de efter præsidiets mening uheldige forhold omkring de »private« vareudvekslingsforretninger. Denne kritik præciserede Hauch nogle få dage efter bondetoget i en skrivelse til de to ministre og gennem udtalelser i Valutarådet. Alligevel var det den selvsamme Hauch, der som medlem af et enstemmigt landsting var med til at gennemføre den lovgivning, Landbokommissionen af 1931 havde lagt op til i den overordentlige rigsdagssamling 1935 fra 31/7 til 25/9 gennem en enig indstilling af 24/7 om ordninger for korn og svin. Motiveringen herfor søgte kommissionen naturligvis ikke i det optrækkende bondetog, men i de faldende kornpriser, som ikke gjorde det muligt for kornavlere at få dækket »normale produktionsomkostninger...«. ¹⁴⁹ Dette formål mente man tilgodeset gennem en toldmæssig forhøjelse af importpriserne på 0,50 – 2,00 kr. pr. 100 kg i forhold til satserne fra kornordningen af 13/12 1933.¹⁵⁰ Den indbetalte kornkasse, evt. spædet op med rene statspenge, skulle i to rater à hver 8 mill. udbetales det mindre, kornkøbende brug med op til 15.000 kr.s jordværdi, modsat 13/12 1933-ordningens 55.000.

145. V.L. 22, 27/5, 282-84.

146. HM 23, 9/6, 355-56.

147. HM 23, 9/6 35, 356-58. Tale ved generalforsamlingen i Næstvedkredsens husmandsforeninger.

148. Brogaard, 117-18.

149. Cit. efter Rigsdagsårbog for 1934-35, 498.

150. Se ovenfor s. 172. Denne gang var dog rug til menneskeføde *ikke* toldfri.

Samtidig forlængede man svineordningen af 10/11 1934 for samme periode, d.v.s. til 31/8 1936. Såvel Venstre som Konservative forsøgte at distancere sig fra kommissionens kompromisløsning. Kyed ville have den samlede omsætning af grovfoderproduktionen gjort rentabel,¹⁵¹ og Christmas Møller kunne tænke sig en snarlig konference med erhvervslivets mænd om den samlede valuta- og handelspolitik.¹⁵² På samlingens 4. dag var de to love en kendsgerning.

Med udgangspunkt i drøftelsen mellem Stauning og bondetogets talsmænd etableredes der i den følgende tid forskellige forhandlingskontakter mellem Erhvervsudvalget, de politiske partier og Landbokommissionen.¹⁵³ Da resultaterne herfra ikke opfattedes som agrarpolitisk tilfredsstillende, mindst af alt i spørgsmålet om at få kronkursen sænket yderligere, instruerede Erhvervsudvalget 21/8 med tilslutning fra et ekstraordinært slagteri-delegeretmøde landets mejerier og slagterier om at hæve valutakurserne ved at undlade at veksle den indtjente valuta til dansk mønt. Ved kreditgivning af forskellig slags skulle andelselskaberne da i »hæveperioden« holde leverandørerne så nogenlunde skadesløse.¹⁵⁴ Inden det kom så vidt, fik planen imidlertid dødsstødet gennem en bekendtgørelse fra Handelsministeriet 11/9, hvori afleveringspligten præciseredes som først værende opfyldt i det øjeblik, valutaen var indgået i et pengeinstitut. Her nyttede nok så mange L.S.-besværgelser intet, især ikke da Landboforeningerne gennem en i øvrigt krast formuleret Tvedegaard-udtalelse om de politiske forsyndelser mod landbruget tog indirekte afstand fra aktionen. Den Tvedegaard'ske mangelliste omfattede rentesænkning, markedsstyret valutahandel, en smørordning, permanente ejendomsskatte-lettelser og bedre forsyning med arbejdskraft.¹⁵⁵ Kolding Slagteri ville dog under den agrarpolitisk iltre proprietær Haues ledelse trodse det ministerielle magtsprog, men måtte via underretten 18/10 og landsretten 6/11 acceptere dens lovmedholdelighed og i tilgift betale 200 kr. i bøde pr. bestyrelsesmedlem. Da Stauning desuden 1/10 havde ladet udskrive valg til Folketinget med import- og valutareguleringen som det centrale debateme, besluttede Erhvervsudvalget to dage senere at oppebie resultatet af valget.

Med bondetoget 1935 kulminerede L.S.' udenomsorganisatoriske indflydelse – og umiddelbart derpå blev den på det ubarmhertigste blotstillet som et fata morgana, da valutaaktionen gik på gulvet. Bevægelsen fungerede altså bedst som en lydhor og bestemt ikke ueffen artikulationskanal for en knurrende utilfredshed i det andelsorganiserede danske bondesamfund. Samarbejde omkring økono-

151. RT. Ft. 1/8 35, 22-31.

152. Sst., 31-46.

153. Brogaard, 123-26.

154. AB 34, 22/8 35, 434-35 jfr. Brogaard 126-35.

155. V.L. 38, 19/9, 477-78. Ved samme tid havde »Husmanden«, assisteret af Holdgaard og P.

Langeland, stort besvær med at overbevise en gl. ven af husmandssagen, pastor Chr. Norlev, København, om en kornordnings tvingende nødvendighed (36, 8/9 og 38, 22/9).

misk-praktiske forhold forekom ikke at være en tilstrækkelig opgaveformulering midt i en tid, hvor man ikke længere kunne producere sig ud af vanskelighederne.

III. Erhvervspolitisk samling under indtryk af demokratiets begyndende krise 1935-36?

Det arbejdende landbrugs udøvere kan ikke undgå at have følt sig usikre over for den erhvervspolitiske udvikling sensommer og efterår 1935. Fra deres selvindhegnede platforme opflammede de udenomsorganisatoriske urostiftere bønderne til faglige aktioner, alt imens de folkevalgte talsmænd gød vand på bålet under parolen: Vent og se, om ikke det nye Tyskland vil købe flere varer hos os!

I Andelsbladet løb i august-september en polemik omkring temaet: »Politik i andelsforeninger«. Socialliberalt sindede som L. Laursen, Rustrup mente, at L.S.' undermineringskampagne førte durkt ind i »truster, priskarteller og lignende udbytningsforetagender«, mens Thorvald Sørensen omvendt beklagede, at folk af Laursens støbning hellere samlede på husmænd end på L.S.-folk.¹⁵⁶ Atter andre inkl. husmand Chr. Tobberup, Asferg, var kede af, at de forskellige støtteordninger straks kapitaliseredes i form af højere ejendomspriser til skade for unge, mindre bemidlede købere. Hertil bemærkede P. Clemmensen, Lindbjerg, at landbrugets surt indtjente valuta »konfiskeredes af den marxistiske regering...«.¹⁵⁷

At konjunkturerne var for opadgående, fremgik af Harald Niensens årlige redegørelse for landbrugets driftsresultat. Forrentningsprocenten var i løbet af 1934-35 gået op fra 3,6% til 4,1%.¹⁵⁸ Hvis blot landbruget fik det åbne markeds pris for sin valuta, hvis ejendomsskatterne blev nedsat til 1909-14-niveau og hvis blot indvandringen til en understøttelsessikret bytilværelse blev standset, ville alt være såre godt. Sådan lød i hvert fald Hauchs forslag til resolution fra det jyske delegeretmøde 4-5/10.¹⁵⁹

Når Hauch og med ham andre landbrugsledere i denne tid talte ud over repræsentanternes slipsklædte tilhørrækker og ud til bøndernes arbejdsklædte skarer, fastholdt de ufravigeligt tesen om den frie og ubundne foretager. Realiteten var dog den, at den enkelte landmand fra sine egne organisationer og fra lokale som centrale myndigheder fik udstukket en ramme, inden for hvilken han kunne bevæge sig. Gjorde han ikke det, kunne man »straffe« ham på forskellig måde. Det gav, som det er vist i det foregående, anledning til megen uro, når de forhåndenværende afsætningsmuligheder skulle udmøntes i produktionsordninger. Det italienske overfald på Etiopien 3/10 med herpå følgende sanktioner fra Folkeforbundets side over for aggressoren måtte derfor af de

156. AB 34, 23/8 35, 1232-33 resp. 35, 30/8, 1264-66.

157. Sst. 35, 30/8 35, 1262-63 resp. 38, 20/9, 1370-71.

158. Sst. 41, 10/10, 1478-82.

159. Sst. 42, 18/10, 1515-17. Res.forslaget blev vedtaget med alle stemmer mod een.

danske bønder opfattes som både et sikkerhedspolitisk som et afsætningspolitisk anliggende, netop i en situation, hvor man havde fået Italien til at vise seriøs interesse for import af oksekød fra Danmark.¹⁶⁰ Nu tog det ganske vist 5 uger for Udenrigsministeriet at få fremkaldt den rammelovgivning, der gjorde det muligt for Handelsministeriet at udstede samhandelsforbud i form af en bekendtgørelse.¹⁶¹

Da dernæst folketingsvalget 22/10 havde flyttet fem agrare mandater fra Venstre til brdr. Thomsens Det frie Folkeparti, stod unægtelig det spørgsmål åbent, om L.S. og Erhvervsudvalget ville genoptage den hårde aktionslinje og evt. føre den lige ind i folketingssalen.

Et første udspil kom dog fra Landbrugsraadet, idet man efter et langt og sejt tovtrækkeri mellem husmandsrepræsentanterne og de øvrige medlemmer besluttede at imødekomme Andelsudvalgets ønske af 14/6 s.å. om en udvidet repræsentation for Mejeriforeningerne med en beslutning om at give mejerierne og slagterierne hver to mandater mere, hvorved Andelsudvalgets repræsentation kom op på 10. Samtidig blev dog Husmandsforeningernes og Landboforeningernes mandattal forøget med hver to, således at rådet nu talte 26 medlemmer mod før 18. Præsidiet udvidedes samtidig fra 7 til 8 mand.¹⁶²

I tilgift til den indre trussel fra L.S.' side måtte de »gamle« organisationer i disse efterårsmåneder også se deres forhold til det politiske system blive udsat for svære prøvelser. Næppe helt uventet fulgte regeringen oktober-valgsejren op med 13/11 at fremsætte en række lovforslag, som ret nøje fulgte socialdemokratiske tankegange. Det gjaldt forslaget til ny valutalog som forslaget til ny kødlov. Over for den socialdemokratiske ordfører J. Sørensen (Sejlfloed)s påstand om, at kødordningen havde været til »uhyre fordel« for landbruget,¹⁶³ fremførte Venstres Søren Brorsen en række besværinger over, at støttehensynet prioriteredes lavere end husdyr-TB-bekæmpelsen. »Landbolove« og »sociallove« skulle holdes ude fra hinanden. Venstre ønskede en fast bundpris på 40 øre pr. kg for udsætterkvæg.¹⁶⁴ Alligevel gik Bordings forslag så nogenlunde uændret igennem de to ting, for som Venstres landstingsordfører Jepsen-Christensen udtrykte det, var en dårlig kødlov bedre end slet ingen.¹⁶⁵

Nøje synkroniseret med kødlovsforslaget kom et nyt Bording-udspil: Han ønskede hjemmemarkedspriserne på flæsk bragt ned. I modsat fald ville det få konsekvenser for kødloven. Svaret blev i første omgang et nej fra slagteriernes

160. 28/5 34 havde Danmark og Italien indgået en aftale om vareudveksling, som bl.a. skulle gøre det muligt at levere Italien godt 2.000 t oksekød årligt (ud over de 65 stk. levende kreaturer, D. kunne levere som toldkontingent) (LRs beretning for 1934, 130-42).

161. Lov af 16/11 35 jfr. bekendtg. af 18/11.

162. DMFs og ASFs krav lød opr. på 2 × 3 eller lige så meget som de to andre org. tilsammen.

163. RT. Ft. 14/11 35, 108-11.

164. Sst., sp. 111-15. Bording var i det hele taget en »ret vanskelig mand at forhandle med...«, klagede Brorsen.

165. RT. Lt. 29/11, 83.

side, men efter at deres repræsentanter havde været til møde med Landbrugsraadetets præsidium, ingik man 19/11 det kompromis, at man ville fremløkke større leverancer af svin uden kort ved at hæve priserne med 25 øre pr. kg til 0,95 kr. samtidig med at afgiften tilsvarende nedsattes.¹⁶⁶

Samme dag besluttede Erhvervsudvalget på et møde at foreslå Landbrugsraadet en nærmere aftalt samgang om et fælles arbejdsprogram. Præsidiets oplevede da at se en af slagteriernes mægtigste mænd, Kolding-formanden S. Haue i rollen som udenomsorganisatorisk modspiller. Resultatet blev dog det pauvre, at forhandlingerne kun ville blive videreført, om en af parterne fremsatte ønske herom.¹⁶⁷

Mens Erhvervsudvalget naturligt nok henvendte sig til sin naturlige modpart på organisationsplanet, gik L.S. på sin side direkte til regering og rigsdag med sine ønsker om rente- og skattelettelse, sanering af landbrugets gældsforhold m.v. Bertel Dahlgaard og Bording mødtes da også med L.S.' 5-mands delegation 6/12 og her udtryktes der fra begge parter sympati for Landbokommissionens forslag af 21/9 s.å. om *rentetilskud* i to år på 3% af gældsbeløbet i spektret 85-110% af panteværdien og *saneringslån* på maks. 25% af panteværdien på mere end 110% forgældede ejendomme.¹⁶⁸

Også på anden måde kunne regeringen i denne julemåned notere resultater, idet De Konservative i respekt for vælgernes afgørelse af 22/10, som landstingsordføreren Halfdan Hendriksen formulerede det,¹⁶⁹ undlod at stemme imod forslaget af 13/11 om en revideret valutlov (underskrift 18/12). Venstre stod da helt alene med sit forslag om dels at sikre eksportørerne en lovfæstet ret til at råde over den indtjente valuta, dels at styrke Udenrigsministeriets handelspolitiske indflydelse på det efter partiets opfattelse lidt for industrivenlige handelsministeriums bekostning.¹⁷⁰

Den 8/1 1936 gjorde da Bording Landbokommissionens gældsforslag til sit eget, umiddelbart fulgt op af finansminister H. P. Hansens forslag om at finansiere rentetilskuddet (30 mill. kr.) plus kommunetilskud (6 mill.) og hjælp til

166. LRs beretning for 1935, 32-33. ASFs dynamiske sekretær C. Trautmann måtte i denne tid optræde som erhvervspolitisk pædagog, når han skulle forklare liberalt tænkende landmænd fordelene ved en reguleret afsætning. Efter hans opfattelse havde slagterierne alene den opgave at »udbringe andelshavernes svin i den bedst mulige pris.« (AB 51, 20/12, 1829-35 resp. 1, 3/1 36, 12-16).

167. Sst., 22-23.

168. Bet. er optaget som bilag til folketingsforslaget af 8/1 36 (RT. Tillæg A, 2942-80) 26/9 35 havde Bording i øvrigt opløst Landbokommissionen. Se endvidere Brogaard, 136-37.

169. RT. Lt. 12/12 35, 186-89.

170. Trods LRs protester fik bestemmelsen om iværksættelse af vareudveksling en sådan udformning, at den efter rådets opfattelse umuliggjorde varebytte med smør som bytteobjekt. (LRs beretning for 1935, 27-28). Det må nok ses som Venstres svar på S/R – K-samarbejdet i valutasagen, når Landstinget i december standsede en række forslag om sociale hjælpeforanstaltninger: udvidet ret til arbejdsløshedsunderstøttelse, beskæftigelse af langvarigt arbejdsløse og ændrede regler vedr. nødhjælpsarbejde, som regeringen havde fremsat i november.

arbejdsløse (5-6 mill.) med en merindkomstskat og en tillægsskat over to år på godt 50 mill.¹⁷¹ Først 4 måneder senere var gældsloven imidlertid en kendsgerning og da kun med afsnittet om saneringslån i behold. Venstre og Konservative vendte sig stærkt imod rentetilskudsordningen. Efter Brorsens opfattelse skulle man i stedet gennem skattelettelser og prisreducerende importlettelser støtte såvel den ranke, stolte bonde uden forarmende gæld som den højtforældede halvdel af de godt 200.000 danske landmænd. Christmas Møller ville ikke alene tage hensyn til debitorerne, som i parentes bemærket så ud til nu at opleve en indtægtsfremgang, men også kreditorerne.¹⁷³

At D.K.P.s Aksel Larsen ville betegne forslaget som et knæfald for »rentekapitalen«, kunne ikke undre nogen, men det vakte stor overraskelse, at Vald. Thomsen beskyldte de gamle partier for at pleje »kapitalens interesser...«. Som han så det, ville landstingsflertallet nok hjælpe landbruget, men da på arbejdernes bekostning. Stauning var derimod inde på noget af det rette, når han i sin tale ved Journalistforbundets årsfest efterlyste et samarbejde mellem de to værdiskabende grupper arbejdere og bønder, erklærede Thomsen. Hans egen recept lød på at etablere en statsfinansieret krisefond, som gennem lovbestemte støtteopkøb af obligationer skulle afstedkomme en rentesækning.¹⁷⁴

Det magre resultat af gældslov-forhandlingerne gav anledning til uro inden for L.S.' rækker, og situationen bedredes ikke ved, at nye forhandlinger med regeringen i februar-marts endte resultatløst.¹⁷⁵ Det var dog den alm. opfattelse, at landbrugets krise var ved at være ovre. Husmanden påpegede dog i en leder, at der fortsat var tale om en »toldbeskyttelseskrise.« Tre skadeforvoldende »ismer«: egoismen, kapitalismen og nationalismen var nu som før hovedfjenden.¹⁷⁶ Hverken dette blad eller Vort Landbrug kunne se noget som helst formildende ved økonomen Jens Warmings meget omtalte »femårsplan«, hvorefter man ved at investere 700 mill. i den danske industri skulle kunne skaffe beskæftigelse for 50.000 flere, deriblandt 20.000 fra et hovederhverv, som efter forf. opfattelse arbejdede under det aftagende merudbyttes lov.¹⁷⁷ Realiteten var efter »Vort Landbrugs« opfattelse snarere den, at landbruget i henhold til Statistisk Departements undersøgelse over erhvervets arbejdskraftsituation 1/1 – 15/9 1935 havde et udækket behov for ca. 25.000 arbejdere.¹⁷⁸

171. RT. Ft. 8/1 36, 1874-80 resp. 1880-86.

173. RT. Ft. 21/1 36, 2287-99 resp. 2299-2306/11/3, 3804-09.

174. Sst., 21/1, 2314-21.

175. Brogaard, 137-39.

176. HM 3, 19/1 36, 35-36.

177. Jens Warming: Industri eller landbrug? En femårsplan for beskæftigelsen og valutaen. Kbh. 1935. I en påfølgende diskussion i Andelsbladet mellem forf. og landbrugslærer Harald Nielsen gav sidstnævnte udtryk for en indgroet skepsis over for selvforsyningstanken og stillede ret nærgående spørgsmål om markedsforudsætningerne for en dansk stor-industrialisering. Efter hans opfattelse var Hitlers politik udtryk for en perverteret selvforsyningsideologi (AB 51, 20/12 35, 1836-40, 2, 10/1 36, 25-30, 4, 24/1, 106-11, 5, 31/1, 140-45 og 7, 14/2, 211-16).

178. V.L. 4, 23/1, 59-62.

Hitler-Tysklands økonomiske og militære oprustning var et andet samtaleemne landmand og landmand imellem omkring årsskiftet 1935-36. Efter indbydelse fra Nordische Gesellschaft havde Andelsudvalgets sekretær A. Axelsen Drejer i efteråret 1935 holdt en række foredrag i Tyskland om den økonomiske forbindelse mellem Danmark og dets sydlige nabo. Ud fra den opfattelse, at begge parter burde være lige stærkt interesseret i at fremme den naturlige arbejdsdeling mellem et agrart Danmark og et industrialiseret Tyskland, fremførte Axelsen Drejer ved denne lejlighed en forsigtigt formuleret kritik af den opportunistiske væren-sig-selv-nok holdning, som prægede begge lande.¹⁷⁹

Det var øjensynligt, at den stigende eksport til Tyskland tegnede sig for en god del af landbrugets bedrede indtjeningsforhold. Derfor vakte det også nogen uro i landmandskredse, at de dansk-tyske forhandlinger i december 1935 om en ny (og givtigere) handelsoverenskomst for 1936 i første omgang endte uden resultat. Følgelig forlængede man den gamle overenskomst for januar 1936. Petersen-Dalum gav da i et foredrag i Nykøbing F. 6/1 udtryk for den alm. opfattelse i landmandskredse, at det var den danske, industri-styrede regerings modvilje mod øget import af tyske industrivarer som havde fået forhandlingerne til at kuldsejle.¹⁸⁰ Da disse udtalelser blev fulgt op af ganske vist moderate erklæringer fra Landboforeningerne og Andelskreatureksportforeningerne,¹⁸¹ tog P. Munch i Folketinget 14/1 afstand herfra. At holde mund, mens de ansvarlige sad ved forhandlingsbordet, måtte være et samfundsdisciplinært hovedkrav.¹⁸²

To dage senere kom der dog skred i forhandlingerne. Det fremgik af ministerens udtalelser, da han i Folketinget 12/2 fremlagde et forslag til rigsdagsbeslutning om ratifikation af en ny dansk-tysk vareudvekslings-overenskomst af 30/1. Udover »en meget betydelig forøgelse« af landbrugseksporten, især i form af højere kontingenter for kvæg, svin, ost og æg – notabene mod større import fra Tyskland – var der ikke tale om større ændringer i forhold til 1935. Når forhandlingerne havde trukket i langdrag, skyldtes det de uantagelige valutakrav, der ved forhandlingernes start blev fremført fra tysk side. Nu forestod tilsvarende forhandlinger med England, betonedede ministeren.¹⁸³

Selv om Venstres O. Krag fintede lidt til såvel forhandlingsform som -resultat, gav han dog sit minde til en ratifikation. På »det allerbestemteste« måtte han dog understrege, at landbruget skulle have alle dets eksportønsker opfyldt.¹⁸⁴ De Konservative ville afholde sig fra at stemme. Når tyske industrivarer fik eksportpræmier, var der ikke tale om fri og fair konkurrence, erklærede Povl

179. AB 48, 29/11 35, 1711-23.

180. Se Berlingske T. for 11/1 36, hvor også ref. tilsvarende udtalelser fra grosserer Paul Larsen, Grosserer-Societetet.

181. LRs beretning for 1936, 64-65.

182. RT. Ft. 14/1 36, 2034-36.

183. Sst., 12/2, 2831-38.

184. Sst., Ft. 12/2 36, 2845-53.

Drachmann.¹⁸⁵ Den dybt forhandlingsinvolverede N. P. Andreasen hilste på De radikales vegne overenskomsten med »stor tilfredshed«.¹⁸⁶ Da Landstinget 14 dage senere drøftede sagen, svang H. Hauch sig op på lignende højder ved at karakterisere det skete som »et meget væsentligt lyspunkt«.¹⁸⁷ Noget ironisk spurgte den konservative Axel B. Lange da også, om det var P. Munch eller H. Hauch, som styrede Danmarks udenrigspolitik.¹⁸⁸

Selv om landbrugets organisationsledere her var enige med Andreasen og Hauch,¹⁸⁹ var det dog med blandede følelser, mange betragtede Hitler-diktaturets økonomiske og militære genoprustning, ikke mindst efter at Tyskland 6/3 havde opsagt Locarno-aftalen og var rykket ind i Rhinlandet. Det er nok på denne baggrund, man må se det officielle Danmarks forsøg på at holde spørgsmålet om en øget dansk-tysk samhandel lidt flydende. Det eksportivrige landbrugsråd måtte da i samarbejde med den lige så importsindede handel tilvejebringe mere eller mindre »private« importønsker, f.eks. fra F.D.B.s side for at få fremkaldt de så eftertragtede tillægskontingenter.¹⁹⁰ Ej heller huede det en Hauch, at spørgsmålet om de enkelte landbrugskontingenter skulle afgøres i regeringsudvalget og ikke i det »blandede« tysk-danske udvalg, hovedsageligt sammensat af organisationsrepræsentanter.¹⁹¹

På det indre, politiske plan lykkedes det imidlertid på rigsdagssamlingens sidste dag at få tilvejebragt et forlig over så besværlige sager som en forbedret kornordning for 1936-37, en tilsvarende svineordning, den ovenfor omtalte ordning vedr. landbrugets gæld¹⁹² og et ekstraordinært statstilskud til kommunerne. Set i et afsætningspolitisk perspektiv var det også et lyspunkt, at Folkeforbundet pr. 15/7 ophævede sanktionerne mod Italien. Den 26/10 afsluttedes en midlertidig dansk-italiensk overenskomst, som gav Danmark visse værdikontingenter for bl.a. slagtekvæg, oksekød og tarme.

At skyde med skarpt mod regeringen for på én gang at svigte forsvarrets og Tysklands-afsætningsens sag forekommer at være ikke så lidt af en skizofren handling, men det er faktisk essensen af udtalelsen fra Venstres landsmøde 20-21/7,¹⁹³ forud for det afgørende delvalg til Landstinget den følgende september.

185. Sst., 2853-58.

186. Sst. 2858-60.

187. RT. Lt. 26/2, 436-40.

188. Sst., 442-43.

189. Se f.eks. den fynske mejeriformand Rs. Nielsens udtalelser på det fynske mejeri-delegeretmøde 28/2 (AB 12 a, 23/3, 373-81) og hans jyske kollega, N. Steffen Sørensens tilsvarende vurdering 29/4 (AB 21, 22/5, 665-77).

190. I LR's beretning for 1936, 67-80, har rådets sekretariat givet sin version af forhandlingsforløbet marts-dec. 36.

191. I overenskomsten slutprotokol var bestemt, at det såkaldt »blandede« udvalg for fremtiden skulle drøfte spørgsmålet om »tilførslerne af landbrugsprodukter til det tyske marked« og ikke som før nærmere specificerede afsætningsproblemer.

192. Se ovenfor s. 186f.

193. Udtalelsen er optrykt i Rigsdagsårbogen for 1935-36, 492-97.

Under andelsstævnet på Ladelund landbrugsskole 7/6 må Hauch da også have følt sig noget klemmt, da han fra en tilhørerplads ikke alene måtte høre J. Th. Arnfred karakterisere den tiltagende centralisering af andelssamvirket som principielt stridende mod folkestyrets grundidé, men også opleve, at de to statskonsulenter, S. Sørensen, London, og A. P. Jacobsen, Berlin, advarede mod at Danmark kom i lommen på Tyskland. Landbrugsrådspræsidenten anførte her overfor, at Danmark kunne fastholde, ja udbygge det tyske marked. Det var nok så meget valutapolitiske som militære hensyn, der fik Tyskland til at købe ind i Danmark.¹⁹⁴

Der lå nok et principielt svar til Hauch indbygget i det foredrag om bonde- og bysamfundet, som højskoleforstander Hans Lund fra Rødding holdt. Når et nazistisk skrift om en ny tids bonde definerede dennes opgave som den at være forretningsmand, måtte der protesteres. »Den sande bonde ... lever og virker på slægtens hellige grund...«, erklærede Hans Lund.¹⁹⁵ I sin nekrolog over den sønderjyske fører H. P. Hanssen havde Arnfred få dage tidligere fremhævet, at den afdøde leder under indtryk af folkestyrets fornægtelse i Hitlers Tyskland havde set en ny tids vigtigste opgave som den at deltage i »grænsekampen – kulturkampen for den danske sag...«¹⁹⁶

Over for en regering, som ved folketingsvalget 22/10 1935 yderligere havde befæstet sin stilling og som ved næste delvalg til Landstinget kunne tænkes at få borttryddet sidste hindring for gennemførelsen af en socialdemokratisk-radikal reformpolitik, lagde Venstre i nøje forståelse med den landboforeningsdominerede organisationsstruktur sit modspil an som et erhvervspolitisk principopgør. Industri eller landbrug? – det var spørgsmålet. Det måtte i denne sammenhæng også virke foruroligende, når L.S.-bevægelsen nu forestillede sig en arbejderbonde-udsoning, angiveligt på »kapitalen«s bekostning. Hensynet til den store skare af landbovælgere, der for en stor dels vedkommende stadig var plaget af kriseproblemer, bød dog, at man kunne fremvise resultater i form af konjunktur-udbedrende tiltag. Bortset fra en kortere fornærmelsesperiode december 1935 om S/R – K-samarbejdet stod rigsdagsvirksomheden da også i samarbejdets tegn, ikke mindst af den grund, at diktaturernes begyndende opmarch kaldte på national samling. Diskussionen på Ladelund juni 1936 viste dog tydeligt, at mange inden for som uden for landbrugets kreds havde svært ved at forson sig med den tanke, at et demokratisk samfund skulle se det som en vigtig opgave at holde en mulig angriber forsynet med levnedsmidler. Utilpasheden blev næppe mindre af, at andelstanken snarere end at forædle den demokratiske proces tilvejebragte den organisatoriske effektivitet, som i sidste instans skabte de afsætningsmæssige problemer.

194. AB 26, 26/6 36, 861ff., resp. 27, 3/7, 910-17.

195. Sst. 30, 24/7, 1007-15.

196. Sst., 22, 29/5, 722-24.

Afsluttende bemærkninger

Med den reservation, der ligger i, at Arnfred i sin omridstegning af andelsbevægelsens centrale ideindhold snarere havde det ønskelige end det opnåelige for øje, må man fastslå, at andelstanken, opfattet som en fredsstiftende syntese mellem parter med vidt divergerende interesser, ikke spillede nogen rolle i periodens erhvervspolitiske debat. Selv om en hel del af »Andelsbladets« faste læserbrevs-kribenter, især fra brugsforeningssiden, gang på gang trak andelsbevægelsens principielle ideindhold frem til alm. beskuelse, står dog det indtryk tilbage, at det var systemets organisatoriske rygmarvsreflekser, som bjergede det så nogenlunde frelst gennem de oprørske L.S.-tider. Det må da heller ikke overses, at landbruget i disse år stadig befandt sig i en art krisesituation, forstået på den måde, at de landbrugsliberale produktions- og afsætningsbetingelser fra en tidligere æra fortøned sig mere og mere i det fjerne. I de febrilske anstrengelser på at få tilvejebragt et revideret markedsgrundlag søgte man at maksimere de muligheder, der viste sig i det nye Tyskland i samme takt som dets aggressive holdning til omverdenen skærpedes. Der er dog mange vidnesbyrd om, at dette skisma mellem afsætningspolitik og sikkerhedspolitik også af andre end de andelsideologisk sindede følte som en belastning.

Det centrale element i tidens erhvervspolitiske debat var det massive krav om aktiv (om)fordelingspolitik, landmændene fremførte. De danske forbrugere skulle i mulig udstrækning holde landmændene skadesløse for tabet på eksportmarkerne. Det krævede ingen nærmere forklaring, mente de erhvervspolitiske aktive i landmændenes kreds. Skulle man endelig give kravet en nærmere motivering, kunne man passende erindre forbrugerne om, at de førhen betalte alt for lidt for danske landbrugsprodukter. Og nu på det sidste havde byerhvervene og deres udøvere under brug af valutarestriktionerne fået et sådant herredømme på det danske marked, at de i vid udstrækning selv kunne sætte prisen på deres varer.

Det kneb imidlertid for landbrugets ledere at få landmændene til at forstå, at fordelingspolitik inden for rammerne af et politisk-repræsentativt system kræver gensidige indrømmelser. Styrken af sådanne krav afhænger også af den grad af organisatorisk opslutning, der kan mønstres. Når det trods splittelsestendenser inden for den traditionelle organisationsstruktur alligevel lykkedes at få kravene ført frem med fornøden styrke, må L.S. her tildeles en ikke ringe betydning.

Partipolitisk fik landbrugets erhvervspolitiske krav deres opbakning ved, at Venstre med støtte fra den agrare del af De Konservative i de fleste tilfælde kunne forhandle sig frem til en løsning. Lederen af Landstingets Venstre H. Hauch bemestrede den kunst på én gang at få en uenig organisationsstruktur til at levere den faglige ballast til kravene, at få en udenomsorganisatorisk bevægelse til at artikulere passende overbuds-krav og at få en blokopdelt rigsdag til at lovgive til gavn for et samlet landbrug.

Summary

The theory has often been asserted that the agricultural co-operative movement cannot be likened completely to an organizational system with attention on narrower business concerns. On the contrary, the co-operative has in principle striven to guarantee that ideological and social viewpoints characterize debate. The validity of this conception is evaluated by the author through a critical analyses of selected parts of the 1930s' crisis debat in the agricultural politics, as it took sharpe at the farmer's niveau, at the organization's level, and at Parliament. The material is arranged chronologically into three sections of approximately one year's duration per section. In the first section, which is entitled »How does one combine consideration of the consumer with higher produce prices?« (1933-34), the interest centers around the argumentation that farmers and their political representatives used in order to get higher prices at the domestic market than in export. It is shown here that the argumentation from agriculture's side had exclusively as an aim the improvement of the producers' economy. The concern of the consumers was other groups' matter. »The Farmers' Demonstration in 1935 – a period or a comma in the business' articulation?« (1934-35) is the title of the next section. Here it is shown how a certain improvement of agriculture's profitability alleviated the political climate. The crisis legislation from the immediately preceding years was renewed without great discussion, in that however the government's proposal for the relief of agriculture's great debt did not receive bigger response from the opposition parties. Consequently when the crisis situation once again worsened in the summer of 1935, during an additional session in July – August 1935, the government and Parliament had to establish new aid measure for grain and hogs in order to counter a new agro-political wave of unrest. On the other hand, those in charge would not acknowledge the attempts that the agro-political agritaton's did, including the farmers' demonstration to King Christian X's residence at Amalienborg, in order to obtain higher prices for their produce. A new devaluation of the krone's value was the means that the dissatisfied farmers preferred to see used. Disagreement rather than a sincere determination to work together characterized for the organizing co-operation in 1934-35. Around the turn of the year 1935-36, it appeared that the Farmers' Union (»Landbrugernes Sammenslutning«) had reached a bargaining contact with the government concerning a development of the crisis legislation. The Liberal (»Venstre«) party and the established agricultural organizations saw this as a threat against previous alliances in the political realm. These groups were undoubtedly most worried that the government by the concurrent renewal of the trade agreement of March 1934 with the Nazi Germany would not completely meet agriculture's desire for increased sale of agricultural produce against equivalent importation of German industrial goods. If the vote was between improved export possibilities and a cultural fight against fascist regimes in Germany and Italy, then agriculture from a narrower perception would prefer the

former. The question in the title of the third and final section: »Business' political unification under the impression of the democracy's beginning crisis 1935-36?« must therefore be answered in the negative. Granted, the co-operative thought had an ideological texture, but the economy was and remained the fundamental principal of the business.